1692
1087

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง

ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ในงานศพ

นางประชุมรุกขพันธุ์ (จันทร์ ศรุตานนท์)

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๗๓

915.93
ด495อจ

โรงพิมพ์ไสภณพิพรรฒธนาธร

TUDC 08/09/2563

1692
1087

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง

ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ในงานศพ

นางประชุมรุกขพันธุ์ (จันทร์ ศรุตานนท์)

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๗๓

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาคร

นางประชุมรุกขพันธุ์ (จันทร์ ศรุตานนท์)

TUDC 08/09/2563

คำนำ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะเสด็จไปยุโรป ได้มีรับสั่งไว้ว่า ในงานปลงศพ นางประชุมรุกขพันธุ์ (จันทร์ ศรุตานนท์) ซึ่งเจ้าภาพจะได้จัดทำในเดือนพฤษภาคมปีนี้ มีพระประสงค์จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือประทานช่วย เป็นของแจกในเวลาทำฌาปนกิจสักเรื่อง ๑ เพื่อเป็นปฏิการที่ได้ทรงชอบพอคุ้นเคยกับผู้มรณะมาช้านาน ให้ราชบัณฑิตยสภาจัดหาเรื่องหนังสือถวาย ราชบัณฑิตยสภามีประสงค์จะใคร่ให้เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ ฯ พระองค์นั้น ตรวจดูเห็นมีเหมาะอยู่เรื่องหนึ่งคือคำอธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง ซึ่งทรงพระนิพนธ์ถวายพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ เมื่อเสด็จประพาสมณฑลพายัพ ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐

คำอธิบายเรื่องนี้ถ้าดูแต่ชื่อเรื่องเผิน ๆ อาจเข้าใจว่ามีประโยชน์สำหรับผู้เที่ยวไปตามลำน้ำพิงเท่านั้น ที่จริงหาใช่เช่นนั้นไม่ เป็นคำอธิบายอันเกี่ยวด้วยโบราณสถานและโบราณวัตถุอันอยู่ในแถบนั้นเป็นอย่างดี มีทั้งพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หนังสือนี้แม้ได้พิมพ์มาครั้ง ๑ แล้วก็ดี แต่มีจำนวนน้อยและไปแจกจ่ายในที่ไกล เห็นสมควรจะพิมพ์ให้แพร่หลายในกรุงเทพ ฯ อีกครั้ง ๑ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นในสมุดเล่มนี้ และได้พิมพ์คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์ในคราวนั้นลงไว้ด้วย เพื่อให้ทราบมูลเหตุและพระประสงค์ที่ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายเรื่องนี้

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

TUDC 08/09/2563

คำนำ

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ นี้ พระวิมาดาเธอ ฯ จะเสด็จขึ้นไปประพาสมณฑลพายัพกับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี แลพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์อื่นอีก การไปทางไกลเช่นพระวิมาดาเธอ ฯ จะเสด็จไปคราวนี้ ย่อมเปนโอกาศของผู้ที่นับถือหรือคุ้นเคยจะจัดสิ่งของอันพึงต้องการในระยะทาง เช่นเสบียงเปนต้น ถวายโดยมีน้ำใจ ข้าพเจ้าก็มีความประสงค์จะหาของถวายด้วยเหตุนั้น แต่มานึกดูเห็นว่าผู้ถวายคงมีมากด้วยกัน ของอย่างอื่นซึ่งจะเปนประโยชน์ในการเดินทาง เห็นจะบริบูรณ์อยู่ทุกอย่างแล้ว จะยังขาดก็แต่หนังสืออธิบายยะระทางที่จะเสด็จไป ถึงกระนั้นในตอนที่จะเสด็จไปทางบก ก็มีหนังสือจดหมาเหตุระยะทางซึ่งพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพเมื่อปีกลาย (พ.ศ. ๒๔๖๙) อยู่แล้ว ยังขาดแต่อธิบายระยะทางตอนล่องลำน้ำพิง ผเอิญข้าพเจ้ามีหนังสือนั้นด้วยเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔ ข้าพเจ้าขึ้นไปเที่ยวมณฑลพายัพ ได้ล่องลงมาทางเรือโดยมีความประสงค์จะตรวจเมืองโบราณตามริมลำน้ำพิง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งเอาพระทัยใส่ศึกษาโบราณคดีไม่มีผู้อื่นเสมอในมณฑลพายัพ ใคร่จะทรงทราบการที่ข้าพเจ้าตรวจ ตรัสขอให้บอกไปให้ทราบด้วย ข้าพเจ้าจึงได้จดอธิบายระยะทางที่ล่องลำน้ำพิงลงมาในคราวนั้น ตั้งแต่เมืองนครเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์ แล้วคัด

TUDC 08/09/2563

ส่งไปถวายพระราชชายา ฯ ตามพระประสงค์ ต้นฉบับหนังสือนั้นยังมิอย่

แลยังไม่เคยพิมพ์ เดิมคิดว่าจะคัดเปนฉบับพิมพ์ดีดถวายพระวิมาดา
เธอ ฯ แต่เมื่อพระโสภณอักษรกิจทราบ ขอกว่าใคร่จะหาของถวายพระ
วิมาดาเธอ ฯ ในคราวเสด็จประพาสมณฑลพายัพครั้งนี้อยู่เหมือนกัน ขอ
อนุญาตพิมพ์หนังสือระยะทางที่ข้าพเจ้าแต่งเปนของถวาย ข้าพเจ้าเห็นชอบ
ด้วย เพราะถวายเปนฉบับพิมพ์ดีดก็จะมีแต่ฉบับเดียว ถ้าพระโสภณ ฯ
พิมพ์ถวายจะได้ประทานแจกเจ้านายและผู้ซึ่งไป ตามเสด็จตลอดจนผู้อื่น
ในมณฑลพายัพ และหนังสือเรื่องนี้จะได้เปนประโยชน์ต่อไปแก่บรรดาผู้
ที่ล่องลำน้ำพิงในวันหน้าด้วย จึงได้ตรวจแก้ไขเพิ่มเติมฉบับข้างตาม
สมควร แล้วอนุญาตให้พระโสภณ ฯ พิมพ์ตามประสงค์

วังวรดิศ

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๐

สารบาร์

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ เช้าจากเชียงใหม่มาพักแรมตำบลท้ายเหมือง หน้า ๑

วันที่ ๑๒ พักแรมตำบลปากข่อง-ไปดูเวียงป่าซาง-ตำนานเมืองป่าซาง หน้า ๑

วันที่ ๑๓ แวะบ้านหนองดู่ (บ้านมอญ) ไปดูวัดเดิม-วัดใหม่-ตำนานบ้านหนองดู่-พักแรมบ้านหนองดู่ หน้า ๒

วันที่ ๑๔ แวะเขาดอยน้อย-พักแรมพระธาตุจอมทอง หน้า ๓

วันที่ ๑๕ ไปดูพระธาตุจอมทอง-ตำนานพระธาตุจอมทอง-ประเพณีสรงน้ำพระธาตุ-พักร้อนที่ท่าอายนาง-พักแรมบ้านแม่สอย หน้า ๓

วันที่ ๑๖ ไปดูวัดแม่สอย-พักร้อนตำบลสบแจ่ม-พักแรมอำเภอเมืองฮอด หน้า ๔

วันที่ ๑๗ ไปดูวัดฮอด-ดอยอู่แก้ว-วัดพระโต-วัดเจดีย์สูง-อธิบายชื่อเมืองฮอด-พักร้อนบ้านแอ่น-พักแรมบ้านท่าเรือ หน้า ๕

วันที่ ๑๘ แวะท่าเชิงดอยเค็ง-พระศรีวิชัยให้พระพุทธรูปและพระพิมพ์-พักแรมบ้านมืดกา-การเตรียมเรือลงแก่ง-ว่าด้วยการลงแก่ง-รายชื่อแก่ง หน้า ๖

วันที่ ๑๙ ลงแก่งป๊อก-แก่งใหม่-แก่งอกม้า-พักร้อนที่ผาปาง-เที่ยวถ้ำผาปาง-พักแรมบ้านก้อ หน้า ๑๑

วันที่ ๒๐ ลงแก่งก้อ-แก่งขอน-แก่งผาตา-แก่งอุมบ๊ด-พักแรมบ้านสะเรียม หน้า ๑๒

วันที่ ๒๑ ลงแก่งสะเรียม–แก่งหาดขี้หมู–แก่งพวง–แก่งช้างร้อง–แก่งวังวน–แก่งผาม่าน–แก่งผาสิง–แก่งขาง–แก่งสร้อย–พักแรมแก่งสร้อย–ไปดูวัดหลวง–วัดนกยูง–วัดเกษ–วัดแก่งสร้อย–พักแรมแก่งสร้อย หน้า ๑๒

วันที่ ๒๒ ลงแก่งอุมหลุ–แก่งใหม่–แก่งผาอายนาง–แก่งพ้าย้น–แก่งผาเหล็ก–แก่งหาดขี้วัว–แก่งงุ้นเกียง–แก่งบั้ง–แก่งวังกวาว–พักแรมที่แก่งวังกวาว หน้า ๑๔

วันที่ ๒๓ ลงแก่งขุม–แก่งสองแคว–แก่งหน้าวัด–แก่งอกม้า–แก่งผาแอว–แก่งผาออ–แก่งเสือเต้น–พักแรมดอนเกลือ หน้า ๑๔

วันที่ ๒๕ ลงแก่งตะละน้อย–แก่งฟาน–แก่งกวาง–แก่งตะละหลวง–แก่งกิ่วงาก–แก่งมะขามป้อม–แก่งเข้าตอก–พักร้อน–ลงแก่งส้มป่อย–พักแรมพระธาตุลอย–ไปดูพระธาตุลอย หน้า ๑๕

วันที่ ๒๕ ถ่ายรูปดอยเจ้าหลวงทุ่งข้ะ–ดูถ้ำประตู ๓ ถ้ำ–ว่าด้วยเรื่อประพาสลำน้ำยิ่ง–ออกจากพระธาตุลอย–แวะดูดอยแก้ว–ผาสามเงา–ยิ่นขันไดหน้าผา–พักแรมท่าพระธาตุเกาะตะเภา หน้า ๑๕

วันที่ ๒๖ เที่ยวดูเมืองตากเก่า–ออกจากเมืองตากเก่า–พักแรมเมืองตากใหม่ หน้า ๑๗

วันที่ ๒๗ เที่ยวดูเมืองตากใหม่–ว่าด้วยจวนเก่าแลวัดที่พระยาตากสร้าง–ว่าด้วยโบราณวัตถุขนเนินเขาแก้ว–ความเห็นเรื่องพระเจดีย์บนเขาแก้ว–ว่าด้วยคายตรงเนินเขาแก้ว–ว่าด้วยการยายเมืองตาก–ออกจากเมืองตากมาพักแรมบ้านโตงเตง หน้า ๑๙

TUDC 08/09/2563

วันที่ ๓๘ พักร้อนบ้านปากยม - แวะดูวังเจ้า-ดูขรเขัเจ้า - ถึงเกาะลูกช้าง -
แวะดูเชิงเทินแลวัดเก่า-พักแรมตำบลคลองเมือง หน้า ๒๒
วันที่ ๑ มีนาคม พิจารณาคลองที่เรียกว่าคลองเมือง-พักร้อนตำบลท่า
ไม้-พักแรมตำบลบ้านไร่ หน้า ๒๓
วันที่ ๒ ถึงวัดมหาธาตุคลองสวนหมาก-แวะดูวัดมหาธาตุและเมืองเก่า-
วินิจฉัยเรื่องนครชุม-ไปดูปรางค์ทุ่งเศรษฐี-เมืองเศรษฐี- สอบ
เรื่องที่ตั้งศิลาจารึกพระมหาธรรมราชาลิไทย - ว่าด้วยพระเจดีย์
วัดมหาธาตุ - ถึงเมืองกำแพงเพ็ชร - ความเห็นเรื่องสร้างเมือง
กำแพงเพ็ชร - ไปดูสถานพระอิศวร-วัดหลวง-ศาลพระเสื้อเมือง
หลักเมือง หน้า ๒๔
คัดจากพระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ หน้า ๓๐
" วันท ๒๓ สิงหาคม เสด็จประพาสในเมืองกำแพงเพ็ชรเก่า
แลถ่ายรูปคนงาม " หน้า ๓๐
วันที่ ๒๔ เสด็จประพาสตอนเหนือเมืองกำแพงเพ็ชรเก่า หน้า ๓๕
วันที่ ๓ มีนาคม พักร้อนที่วังพระธาตุ-ไปดูวัดในเมืองไตรตริงศ์-มาพัก
แรมบ้านโคน-ว่าด้วยเมืองโบราณที่บ้านโคน - ฉลองพระพุทธรูป
ลิลาที่วัดบ้านโคน หน้า ๓๙
วันที่ ๔ พักร้อนที่ท่าพุทรา-พักแรมคลองขลุง หน้า ๔๑
วันที่ ๕ พักร้อนบ้านแม่ลาด-ดคนผมแดง - ตำนานคนผมแดง-พักแรม
ตำบลแสนตอ-ว่าด้วยตั้งเมืองขาณุ หน้า ๔๑

วันที่ ๖ ว่าด้วยข้าในแดนกำแพงเพ็ชรแลนครสวรรค _ พักร้อนที่บ้านแดน_พักแรมอำเภอบรรพต หน้า ๔๒

วันที่ ๗ แวะวัดเขาดิน _ พักร้อนวัดบ้านแก่ง _ ว่าด้วยพระพุทธบาทศิลา - พักแรมปากน้ำโพธิ์ หน้า ๔๓

วันที่ ๘ ขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพ ฯ หน้า ๔๔

หอสมุดแห่งชาติ วังท่าพระ

อธิบายระยะทางลองลำน้ำพิง

ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ล่องเรือจากเมืองเชียงใหม่มาพักแรมที่ตำบลท้ายเหมือง ที่นี้หม่อมเจ้าบวรเดชอุปราชมณฑลภาคพายัพกำลังทำทำนบในลำน้ำพิงเพื่อไขน้ำเข้ามาทางฝั่งตวันออก

ที่ ๑๒ กุมภาพันธ์

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือจากที่พักท้ายเหมือง เวลาบ่าย ๒.๓๐ ล.ท. ถึงที่พักแรมตำบลปากบ่อง[๑] แขวงเมืองลำพูน เจ้านครลำพูนมาส่งแล้วค้างอยู่ด้วยคืน ๑ เวลาบ่าย ๕.๐๐ ล.ท. ไปดูเวียงป่าซาง เวียงป่าซางนี้มีเรื่องปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อครั้งกรุงธนบุรีนั้นเมืองเชียงใหม่ร้างอยู่ ถึงรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ได้ข่าวว่าพม่าจะยกกำลังลงมาตั้งเมืองเชียงใหม่และอยู่ครองมณฑลพายัพอีก พระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงดำรัสสั่งพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปาง (ผู้เปนพี่ใหญ่ในเจ้า ๗ ตน) ให้แบ่งกำลังที่เมืองลำปางขึ้นไปอยู่ครองเมืองเชียงใหม่ พระยากาวิละยกขึ้นไปเห็นว่า

---

(๑) บึนั้นน้ำน้อยเรือแม่ปะลำของเจ้าเชียงใหม่ที่จัดให้มาก็เปนเรือใหญ่กว่าเรือแม่ปะสามัญ มักติดตื้นต้องเข็นเนือง ๆ ตลอดทาง จึงล่องช้ากว่าปรกติ

กำลังที่ยังไม่พอจะรักษาเมืองเชียงใหม่ต่อสู้ข้าศึกได้ จึงตั้งอยู่เพียง
ที่เวียงป่าซางนี้ พม่ายกมาตีหลายครั้งก็ต่อสู้รักษาไว้ได้ จนราว
พ.ศ. ๒๓๓๙ จึงได้ขึ้นไปอยู่ครองเมืองเชียงใหม่ ดังนี้ ที่เวียงป่าซาง
เดี๋ยวนี้มีตลาดใหญ่ มีวัดเก่า ๒ วัด เรียกวัดอินทขิล (คือหลักเมือง)
แต่หลักอินทขิลได้ถอนไปรวมไว้กับหลักเมืองเชียงใหม่วัด ๑ วัดป่าซาง
งามเป็นวัดใหญ่ พิเคราะห์ดูเห็นว่า เวียงป่าซางเป็นที่ชัยภูมิสมควรที่
พระยากาวิละมาตั้ง ด้วยเป็นที่อุดมด้วยไร่นา การรักษาต่อสู้ข้าศึกก็
เหมาะ ด้วยมีลำน้ำแม่ทาอยู่ด้านเหนือ ลำน้ำพิงอยู่ด้านตวันตก
และอยู่ตรงที่ร่วมทางคมนาคมจะไปเมืองลำพูนเมืองเชียงใหม่ หรือ
จะไปมาถึงเมืองนครลำปางและเมืองตากสดวกทุกทาง กลางคืน
เข้าลำพูนมีซอให้ฟัง

วันที่ ๑๓

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือแวะบ้านหนองดู่เป็นบ้านมอญ ได้
ความว่าอพยพขึ้นมาจากข้างใต้ได้สัก ๓ ชั่วคน เดี๋ยวนี้มีมอญประมาณ
๑๒๐ คน มีวัดโบราณ ๒ วัด วัดดอนเรียกว่าวัดเดิม มีพระเจดีย์
ก่ออิฐฐานสี่มุข พระเจดีย์กลมลายบ้นงาม ทำนองจะเป็นวัดหลวง
อีกวัดหนึ่งอยู่ริมน้ำเป็นวัดเก่าปฏิสังขรณ์ใหม่ บ้านหนองดู่มีเรื่อง
นิทานเล่ากันว่าเป็นบ้านเศรษฐีซึ่งเป็นบิดาของนางจามเทวี เดิมจะยก
นางจามเทวีให้แก่บุตรเศรษฐีบ้านหนองเหี้ยงแต่ที่หลังกลับคำ ด้วย
เห็นบุตรเศรษฐีบ้านหนองเหี้ยงรูปชั่ว บิดาสองฝ่ายเกิดวิวาทกัน ร้อน

TUDC 08/09/2553

ถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิสสุกรรมมารับนางไปถวายพระฤษีวาสุเทพ พระฤษีวาสุเทพชุบนางให้งามยิ่งขึ้น แล้วส่งไปถวายเปนธิดาเจ้ากรุงละโว้ ดังนี้

ทางฝั่งตวันตกตรงหนองดู่ไปทางประมาณ ๔ กิโลเมตร ถึงเมืองทะกาพหรือท่ากานเปนเมืองร้าง หาได้ไปดูไม่

วันที่ ๑๔

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือมาแวะที่เขาดอยน้อยอยู่ริมน้ำทางฝั่งตวันตก มีทางขึ้นถึงยอดดอยมีวัดและพระเจดีย์ของโบราณ ว่าเดิมมีศิลาจารึก แต่เดี๋ยวนี้เอาศิลาจารึกนั้นไปไว้ที่วัดพระธาตุจอมทองวันนี้เรือติดมาก ถึงที่พักแรมตรงที่ว่าการอำเภอจอมทองจวนค่ำ

วันที่ ๑๕

ไปวัดพระธาตุจอมทอง อยู่ฝั่งตวันตก ที่ท่าขึ้นมีพลับพลาที่พักพระเจ้าอินทรวิชยานนท์สร้างไว้ และทำถนนข้ามห่งไปถึงบ้านหลวงอยู่ที่เชิงเนินจอมทองระยะทาง ๒ กิโลเมตร วัดพระธาตุอยู่บนเนินเปนวัดโบราณ มีศิลาจารึก ๒ แผ่น มีพระเจดีย์ซุ้มประตูและกำแพงของเดิมวิหาร หลวงกับโบสถ์พระยาเชียงใหม่ช้างเผือกสร้างใหม่แทนของเดิม วัดจอมทองนี้เปนที่นับถือด้วยมีพระบรมสารีริกธาตุองค์ ๑ เรื่องตำนานในพื้นเมืองมีหลักฐานพึงได้แต่ว่าพระบรมธาตุได้มาประดิษฐานอยู่ที่ตำบลจอมทองกว่า ๓๐๐ ปีแล้ว ถ้าว่าตามตาเห็นมีหลักฐานที่เชื่อได้แน่ว่า พระสงฆ์อันเปนผู้รอบรู้ขนบธรรมเนียมลังกาได้เชิญพระบรมธาตุ

องค์นี้มา และได้นำแบบแผนการปฏิบัติบูชาพระเขี้ยวแก้วที่เมืองลังกา
มาจัดขึ้นไว้อย่างเดียวกันที่พระธาตุจอมทองนี้ ความข้อนี้ทราบได้ด้วย
เมื่อผู้แต่งหนังสือนี้ไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้โอกาสขึ้นไปเมือง
สิงขัณฑ์ (แกนดี) รัฐบาลอังกฤษเขามีแก่ใจสั่งให้เชิญพระเขี้ยวแก้ว
ออกให้บูชา ได้เห็นเครื่องยศเครื่องประโคม ตลอดจนที่เก็บรักษา
พระเขี้ยวแก้ว และวิธีอาราธนาเชิญพระเขี้ยวแก้วออกสรงน้ำ ไม่ผิด
กับที่จัดและที่มีณพระธาตุจอมทองนี้ เปนพิธีแปลกน่าดู นับว่าประหลาด
ที่รักษาแบบแผนสืบมาได้ช้านาน ตามประเพณีเมืองเขาสรงน้ำพระธาตุ
ทุก ๑๕ วัน แต่เดือน ๓ ถึงเดือน ๖

อนึ่งที่พระธาตุจอมทองมีของถวายเปนพุทธพลีมากมายหลายอย่าง
แม้จนช้างและเครื่องช้าง ด้วยเปนธรรมเนียมเจ้านายไปมาทางเมือง
ใต้ต้องแวะบูชาเปนนิจ

ออกเรือเช้า ๙.๑๕ ก.ท. แวะจอดกินกลางวันที่ท่าอายนาง เปน
หินแท่นใหญ่อยู่ริมน้ำที่ท้ายดอยห้วยลิง กล่าวในตำนานว่านางจามเทวี
ได้มานั่งอายน้ำที่แท่นหินนั้น วันนี้เรือติดข่อยมาก ถึงที่พักแรมตำบล
บ้านแม่สอยเวลาย่ำค่ำเศษพอก่อนมืด

วันที่ ๑๖

เวลาเช้าขึ้นดูวัดแม่สอยเปนวัดสามัญ ออกเรือเวลาเช้า ๗.๔๕ ก.ท.
หยุดกินกลางวันที่ตำบลสบแจ่ม (คือปากน้ำแม่แจ่ม) ห้วยแม่แจ่มนี้
ตอนบนลำน้ำไหลผ่านช่องเขาเหมือนกับประตูหิน เรียกว่าออยแจ่ม เห็น

TUDC 08/09/2563

รูปถ่ายกล่าวกันว่าเปนที่งามประหลาดนัก แต่ทางไปจากปากน้ำแจ่มเดิน เต็มวันจึงถึง ไม่มีเวลาพอจึงไม่ได้ไป ระยะทางที่ลงมาวันนี้มีเนิน เขาตกน้ำเปนระยะมาตลอดทาง บางแห่งงามน่าดู แต่เวลาล่องมา น้ำตื้นเรือติดต้องเข็นบ่อย ๆ ระยะทางก็ไกลค่ำกลางทาง อาศรัยที่ คนเรือชำนาญล่องลงมาได้ เวลา ๒ ทุ่มจึงถึงที่พักแรมณอำเภอเมืองฮอด ตอนจวนถึงแม่น้ำวกวนเสียเวลาอย่างยิ่ง ชาวบ้านเดินบกเพียง ๕๐ เส้น ทางเรือล่องถึง ๒ ชั่วโมง

วันที่ ๑๗

เวลาเช้า ๗.๐๐ ก.ท. ไปดูวัดฮอด มีพระเจดีย์ผมือสร้างครั้งสมัยศรีอยุธยา และมีวิหารโบสถ์ซุ้มประตูผมือสร้างรุ่น ๆ เดียวกับที่พระยาเชียงใหม่ช้างเผือกสร้างที่วัดพระสิงห์ ที่วัดนี้มีพระบรมธาตุ ซึ่งเปนที่นับถืออง์หนึ่ง ทำนองจะเอาอย่างมาแต่ที่จอมทอง ออกจากวัดฮอดไปขึ้นเขาดอยอู่แก้ว มีพระเจดีย์เก่าก่อด้วยอิฐอง์หนึ่งกับวิหารใหม่หลังหนึ่ง ที่พระเจดีย์เปนที่คนไปเก็บพลอยแดงอันมีตกเรี่ยรายอยู่ที่ฐานพระเจดีย์เปนอันมาก เห็นจะเปนของบรรจุไว้กับพระธาตุที่ในพระเจดีย์ ซึ่งมีรอยคนร้ายขุดและพลอยมักมีเรี่ยรายอยู่บนฐานพระเจดีย์ด้านตรงช่องที่ขุดนั้น จึงไม่น่าเชื่อว่าจะเปนของมีในเขานั้นอย่างชาวเมืองเข้าใจ พลอยนั้นเปนพลอยแดง ทำนองหินฟันม้าเม็ดเล็ก ๆ ลงจากดอยอู่แก้วไปดูวัดพระโต เปนพระก่อหน้าตักราว ๘ ศอก แล้วไปดูวัดเจดีย์สูงเปนวัดใหญ่กว่าทุกวัด เจดีย์สูงประมาณ ๑๕ วา ฐานสี่เหลี่ยม

มีบันไดนาค ๗ เศียร ขึ้นไปถึงคูหาตั้งพระพุทธรูปนั่งทั้งสี่ทิศ ยอดเปนพระเจดีย์กลมดูเปนของซ่อมหลายครั้ง

ชื่อเมืองฮอดนี้ ถ้าเรียกอย่างไทยข้างใต้ก็ว่าเมือง "รอด" หมายความว่า "ถึง" เช่นพูดกันว่า "ตลอดรอดฝั่ง" มีตำนานว่านางจามเทวีต้องผ่าทางกันดารขึ้นมา ถึงบ้านผู้เมืองคนแรกที่เข้าเขตร์หริภุญชัย จึงให้นามว่าเมืองฮอด แต่เห็นได้ว่าไม่เคยเปนเมืองใหญ่ เพราะไม่มีที่ราบสำหรับทำไร่นาเลี้ยงผู้คนได้สักกี่มากน้อย แต่เหตุใดจึงสร้างวัดไว้มากนักหนา และเปนวัดใหญ่วัดหลวงด้วยเปนพื้น สันนิษฐานว่าเห็นจะเปนที่ประตูป่า อันตั้งโขลนทวารสำหรับเดินกองทัพแต่โบราณ ชรอยเจ้าเชียงใหม่หรือคนอื่นที่เปนแม่ทัพจะตั้งอธิษฐานว่า ถ้าได้ชัยชนะกลับมาจะสร้างวัด ครั้นสมประสงค์จึงได้สร้างและเปนวัดหลวงโดยมาก วัดซึ่งสร้างโดยนัยนี้ที่บ้านระแหงเมืองตากก็มี ดังจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

เมืองฮอดเดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ได้ด้วยเปนตลาดรับสินค้าเมืองเชียงใหม่และเมืองตากมาไว้ขายแก่พวกชาวดอน

ออกเรือเวลาเช้า ๙.๓๐ ก.ท. หยุดกินกลางวันที่บ้านแอ่น ถึงที่พักแรมบ้านท่าเรือเวลาบ่าย ๕.๓๐ ล.ท.

วันที่ ๑๙

เวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ออกเรือจากบ้านท่าเรือ เวลาเช้า ๑๐.๓๐ ก.ท. ถึงท่าเชิงดอยเดิ่ง (คือเขาครึ่ง) ซึ่งพระศรีวิชัยที่ผู้คนนับถือมาก มา

ตั้งปฏิสังขรณ์พระธาตุบนยอดดอย ทำสำเร็จได้ในปี ๑ ทั้งทำทางขึ้น
ดอยเปนระยะทาง ๔ กิโลเมตร ด้วยมีผู้คนมาช่วยเปนอันมาก มี
ทับกระท่อมตั้งเต็มตลอดฝั่งน้ำจนถึงมีร้านตลาดและเครื่องครัวทานซึ่งทำ
งานเมื่อกลางเดือน ๓ เต็มไปทั้งนั้น เมื่อข้าพเจ้าพักแรมอยู่ที่เมืองฮอด
นายอำเภอบอกว่า ได้ยินว่าพวกยางชาวบ้านขุดได้พระพุทธรูปองค์หนึ่ง
เอามาถวายพระศรีวิชัยเมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พระศรีวิชัยปรารภว่า
พระองค์นั้นชรอยจะสำหรับข้าพเจ้า จึงผเอิญได้ในเวลาเมื่อข้าพเจ้าจะ
ลงมาถึง เมื่อไปถึงวันนั้นพระศรีวิชัยต้อนรับ แล้วพาไปพักณศาลา
ที่รับแขก เห็นจัดที่บูชาตั้งพระพุทธรูปยืดทองใหม่ ๆ เรียงกันไว้ ๓ องค์
บอกให้ข้าพเจ้าองค์ ๑ แล้วแต่จะเลือกองค์ไหนตามชอบใจ (เปนทำนอง
จะทดลองความรู้หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง) ข้าพเจ้าพิจารณาดูเห็นเปน
พระพุทธรูปแบบเชียงแสนอย่างสามัญ ๒ องค์ เปนพระพุทธรูปอินเดีย
โบราณองค์ ๑ ก็เปนธรรมดาที่จะเลือกเอาองค์หลัง ถึงองค์ที่พระ
ศรีวิชัยหมายไว้(๑) แล้วพระศรีวิชัยให้พระพิมพ์ที่ขุดได้ ในเมืองลำพูน
อีกองค์ ๑ เปนพระชั้นมหายาน ออกเรือจากที่ท่าดอยเวลา ๑๑.๔๕ ก.ท.
ถึงที่พักแรมบ้านมิดกาเวลาบ่าย ๒.๒๐ ล.ท. บ้านมิดกานี้อยู่เหนือแก่ง
ทั้งหลาย เปนที่เรือล่องต้องพักเตรียมหาคนและเครื่องใช้สำหรับพาเรือ
ล่องแก่ง ข้างใต้เหนือแก่งในแขวงเมืองตากก็มีบ้านทาเปนที่เรือหยุด
พักสำหรับเตรียมขึ้นแก่ง ชายฉกรรจ์ในที่ ๒ ตำบลที่กล่าวมาจึงหากิน

---

(๑) พระพุทธรูปองค์ที่ว่านี้ เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ในการรับช้างเอาเรือล่องและขึ้นแก่งโดยมาก พวกเหล่านั้นเล่าว่า เมื่อส่งเรือพ้นเกือกแก่งแล้วก็ขึ้นบกเดินกลับข้าม และที่ในระหว่างทางต้องข้ามเขาแห่งหนึ่ง ซึ่งจำต้องใช้ไม้เท้า เมื่อข้ามพ้นเขานั้นแล้วจึงทิ้งไม้เท้าเสีย มีไม้เท้าทิ้งอยู่เกลื่อนทั้ง ๒ ฟากเขา เพราะพวกที่รับช้างเดินขึ้นลงอยู่เสมอ

อนึ่งเกือกแก่งในลำน้ำพิงซึ่งมักเรียกกันว่า แก่งเมือง เชียงใหม่นั้น ที่จริงมีอยู่ทั้งในแขวงเมืองเชียงใหม่และแขวงเมืองตาก มีจำนวนแก่งเท่าใดและเรียกชื่อว่ากะไรบ้าง ได้ยินกล่าวกันต่าง ๆ ลงมาเที่ยวนี้จึงได้นับและสังเกตแก่งดังจดยาญชีไว้ต่อไปนี้ ที่หมายแก่งว่าชั้น ๑ เปนแก่งลงยาก เรือใหญ่ขนาดเรือแม่ปะมักต้องผูกเชือกโรยจึงลงได้ แก่งชั้นที่ ๒ ปล่อยเรือแล่นผายลงได้แต่ต้องระวัง เพราะมีที่ร้าย ถ้าล่องไม่ดีโดนหิน แก่งชั้นที่ ๓ ช่องกว้างเปนแต่น้ำเชี่ยวผายเรือลงได้สดวก แก่งหน้าน้ำนั้นมักเปนวังตรงที่ผาซึ่งลงมาถึงน้ำทั้งสองฟาก หรือมิฉะนั้นเปนที่มีหินลอยก้อนใหญ่ ๆ รายระกะไปทั้งลำน้ำ เวลาระดูแล้งน้ำนิ่งไม่เปนแก่ง แต่ระดูน้ำ ๆ ไหลแรงเปนวนและพุ่งเปนฟอง จึงเกิดเปนแก่งร้าย บางเวลาถึงเรือขึ้นล่องไม่ได้ ต้องรอให้น้ำลดต่ำระดับน้ำร้ายเสียก่อนจึงขึ้นล่อง การที่ตัดสินชั้นแก่งในยาญชีนี้ตามสังเกตเวลาล่องเมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ น้ำต่ำระดับขนาดน้ำที่เปนปานกลางสักศอกคืบ ต้องล่องเรือในระหว่างแก่งถึง ๖ วัน การล่องแก่งถ้าล่องระดูน้ำเขาล่องกันวันเดียวตลอด ถ้าล่องระดูแล้งที่เปนปานกลางล่อง ๔ วัน

TUDC 08/09/2563

รายชื่อแก่ง

๑	แก่งป๊อก	ชั้น ๓
๒	แก่งใหม่เหนือ	,, ๓
๓	แก่งอกม้าน้อย	,, ๓
๔	แก่งก้อ	,, ๒
๕	แก่งขอน	,, ๓
๖	แก่งผาตา	,, ๒
๗	แก่งอุมบ๊ด	,, ๓
๘	แก่งสะเริยม	,, ๒
๙	แก่งหาดขี้หมู	
๑๐	แก่งพวง	,, ๒
๑๑	แก่งอุมกอง	,, ๓
๑๒	แก่งวังวน	
๑๓	แก่งช้างร้อง	,, ๑
๑๔	แก่งผาม่าน (แก่งระดูน้ำ)	
๑๕	แก่งผาสิงห์ ,,	
๑๖	แก่งขาง	,, ๑
๑๗	แก่งสร้อย (เรียกว่าพ่อแก่ง)	ชั้น ๑
๑๘	แก่งอมหล (เรียกว่าแม่แก่ง) ชั้น ๑ ใต้แก่งลงมาถึง	

สบต๋ำ ทางฝั่งตวันตกเปนแดนเชียงใหม่ต่อกับเมืองตาก

๑๙	แก่งผาขี้หญ้า	ชั้น	๓
๒๐	แก่งใหม่ใต้	,,	๓
๒๑	แก่งวังเฮย (แก่งระดูน้ำ)		
๒๒	แก่งหาดอ้ายเมือง (แกงระดูน้ำ)		
๒๓	แก่งผาอายนาง	,,	๑
๒๔	แก่งพ่ายิน	,,	๒
๒๕	แก่งห้อมใย	,,	๓
๒๖	แก่งผาเหล็ก	,,	๓
๒๗	แก่งหาดขี้วัว	,,	๓
๒๘	แก่งงุ่นเกี่ยง	,,	๓
๒๙	แก่งปั่ง (แก่งระดูน้ำ)		
๓๐	แก่งวังกวาว ,,		
๓๑	แกงจุ่ม	,,	๓
๓๒	แก่งสองแคว	,,	๒
๓๓	แก่งหน้าวัด	,,	๑
๓๔	แก่งผาหมอน (แก่งระดูน้ำ)		
๓๕	แก่งปากเวียด (แก่งระดูน้ำ)		
๓๖	แก่งผาขวาง (แก่งระดูน้ำ)		
๓๗	แก่งอกม้า	,,	๑
๓๘	แก่งผาแอก	,,	๑

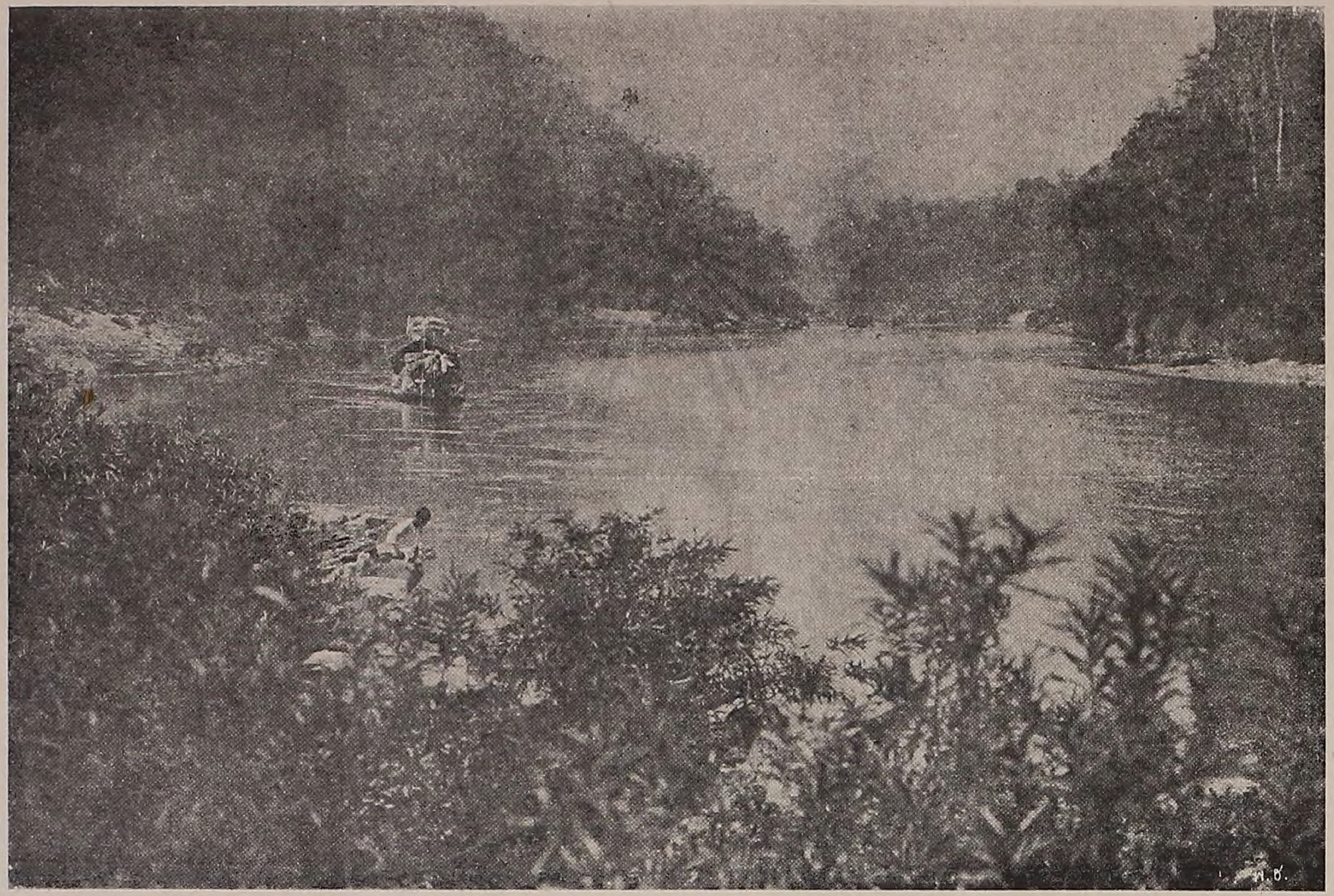

เรือล่องระหว่างแก่ง

TUDC 08/09/2563

๓๙ แก่งผาออ ชั้น ๒

๔๐ แก่งเสือเต้น (หน้าน้ำร้าย) ,, ๒

๔๑ แก่งสบเตาะ (แก่งระดูน้ำ ที่สบเตาะทางตวันออกเปนแดนเมืองลำพูนต่อเมืองตาก)

๔๒ แก่งตะละน้อย ชั้น ๒

๔๓ แก่งฟาน ,, ๓

๔๔ แก่งกวาง (แก่งระดูน้ำ)

๔๕ แก่งตะละหลวง ,, ๒

๔๖ แก่งกิ่ววาก ,, ๓

๔๗ แก่งแควมะขามป้อม ,, ๒

๔๘ แก่งเข้าตอก ,, ๓

๔๙ แก่งส้มป่อย ,, ๓

วันที่ ๑๕

เวลาเช้า ๘.๑๐ ก.ท. ออกเรือจากที่พักแรมบ้านมิดกา เข้าหว่างแก่งลงแก่งป๊อกผายได้ แก่งใหม่เรือเข้าเชียงใหม่ต้องโรยลำเดียวนอกนั้นผายได้ แก่งอกม้าน้อยผายได้ หยุดกินกลางวันที่ผาปาง ถ้ำที่ว่ามีหนังสืออยู่ที่ผาปางนี้ต้องปีนเขาขึ้นไปสัก ๑๐ วาถึงปากถ้ำ มีเพิงน้อยอยู่ณปากถ้ำ มีแต่กรอบคัมภีร์ลงรักแดงอยู่ค่ ๑ กับแม่แคร่ตัวไม้ร้องหิบพระธรรมเหลืออยู่ นอกนี้จะมีอะไรอีกบ้างสูญไปเสียหมดแล้ว ในถ้ำไม่พบรอยสิ่งใดซึ่งเปนของคนสร้างไว้ เคยได้ยินโจทย์กันว่าถ้ำที่มี

หนังสืออยู่ที่แก่งสร้อย สืบถามพวกชาวบ้านมีดกาว่า ที่แก่งสร้อย
มีแต่วัดของโบราณแต่ถ้ำไม่มี คำที่เล่าเห็นจะเอาถ้ำที่ผาช้างนี้เองไป
หลงปนกับวัดโบราณที่แก่งสร้อย

ถึงที่พักแรมบ้านก้อเวลาบ่าย ๔.๓๐ ล.ท.

วันที่ ๒๐

เวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสของพระราชชายา ฯ เปนเรือโถงล่องง่าย ออกก่อนกระบวรเรือใหญ่ เพื่อจะดูบ่าและภูเขาให้ถนัดและแวะขึ้นบกเที่ยวเล่นตามชอบใจจนแดดร้อนจึงลงเรือใหญ่ ออกจากที่พักแรมผายแก่งก้อ แก่งขอน เรือใหญ่จะต้องโรยทั้งสองแก่ง ผายแก่งผาตา แก่งอุมบัด หาดน้อย ถึงที่พักแรมบ้านสะเริยมเวลาบ่าย ๑.๓๐ ล.ท. เดิมเขากะให้เปนที่พักร้อน แต่เพราะน้ำลดมาก แก่งที่ควรผายได้ เรือใหญ่ต้องโรยเสียเวลา จะไปให้ถึงแก่งสร้อยก่อนค่ำไม่ได้ จึงต้องพักแรมที่นี่ แต่แก่งก้อเขาเปนผางามตลอดจนห้วยอมบัดเทือกเขาสูงห่างออกไป

วันที่ ๒๑

เวลาเช้า ๗.๑๕ ก.ท. ออกเรือ ลงเรือประพาสผายแก่งสะเริยม แก่งหาดขี้หมู แก่งพวง หยุดถ่ายรูปที่ผาแมว ลงแก่งช้างร้อง ผายแก่งวังวน แต่ผาม่านลงไปเขาสองฝั่งใกล้กระชั้นกันกว่าทางเหนือที่วังสิงห์เปนที่น้ำร้ายในระดูน้ำ ถ้าน้ำได้ขนาดเปนวนและเกิดระลอกเรือล่องไม่ได้ ผายแก่งขาง ถึงแก่งสร้อยเรือประพาสผายได้แต่ชั้นต้น

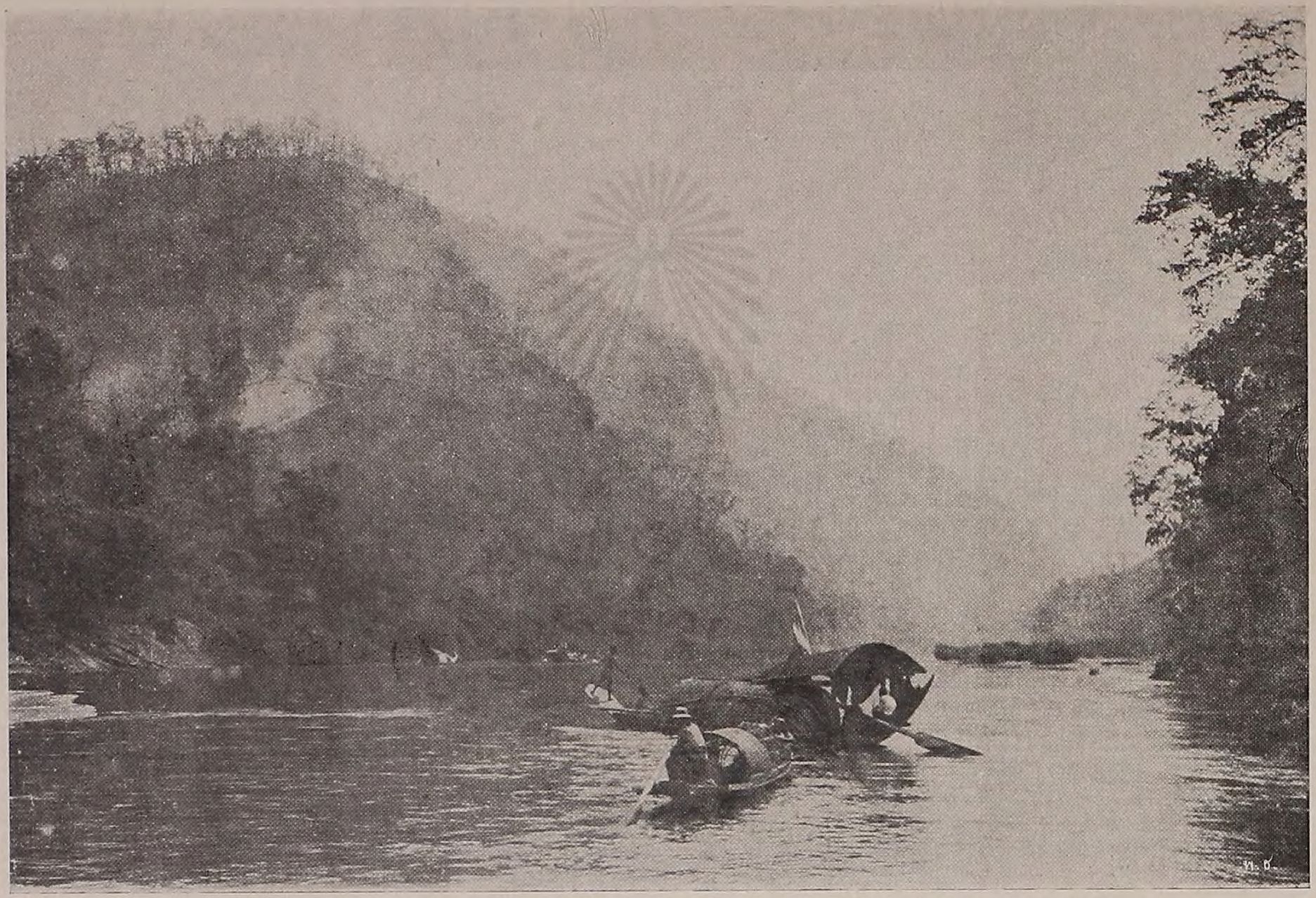

เรือล่องระหว่างแก่ง

TUDC 08/09/2563

กับชั้นสาม ชั้นสี่ชั้นสองน้ำน้อยช่องแคบต้องหย่อนลงทางคลองฮิบ ถึงที่พักแรมแก่งสร้อยเวลาเที่ยง พระยาพิชัยชาญฤทธิ์สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ กับพระยาประสาทผู้ว่าราชการจังหวัดตากมารับ เวลาบ่ายไปดูวัดโบราณที่แก่งสร้อย ๔ วัด

๑. เรียกว่าวัดหลวงมีซุ้มประตูผีมือช่างหลวง มีวิหารและพระเจดีย์เหลือแต่ฐาน

๒. วัดนกยงเหลือแต่ซุ้มประตูด้านข้าง ด้านใต้ปั้นรูปนกยงรำแพน ด้านเหนือปั้นรูปช้าง ๓ ตัว

๓. วัดเกษเหลือซุ้มประตูกับพระเจดีย์กลมทรงลาว

๔. วัดแก่งสร้อย เปนวัดอยู่ยอดดอยสูงกว่าวัดอื่น มีวิหารมุงกระเบื้องขาวกับพระเจดีย์เหลี่ยมหุ้มทองแดงยิดทอง วัดนี้ผีมือใหม่กว่าวัดอื่นแต่ทำประณีต นอกจากวัดที่ไปดูแลเห็นพระเจดีย์และกู่อยู่บนยอดดอยอีก ๓ ยอด เหตุใดจึงมาสร้างวัดไว้ที่ตำบลแก่งสร้อยมากมาย เช่นนี้คิดไม่เห็น ด้วยเปนที่กลางหมู่ภูเขาไม่เปนทำเลบ้านเมือง สืบถามได้ความว่าที่นามีอยู่ห่างไประยะทางวันหนึ่ง ในแถวแก่งสร้อยหามีที่นาไม่ ว่าทางฟากเขาสูงมีพระยาทของเก่าอีกแห่งหนึ่ง เรื่องวัดที่แก่งสร้อยนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในเรื่องพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ ครั้งให้กองทัพมาตวาดครั้งละว้า (คือลาวเดิม) ปรากฏว่ากองทัพมาตั้งที่ตำบลอมหลอนี้อยู่ต่อแก่งสร้อยไปข้างใต้ เดิมคงมีพวกละว้าอาศรยอยู่ในหมู่ภูเขาแถวนี้มาก แต่ก็เปนบ้านป่าทั้งนั้น พวกละว้าจะสร้างวัดเหล่านี้ดูพ้นวิสัย

วันที่ ๒๒

ออกเรือเวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสผายแก่งอุมหลุ แก่งใหม่ แก่งผาอายนาง แก่งพ้ายน แก่งผาเหล็ก แก่งหาดขี้วัว แก่งงุ่นเกียง แก่งบ่ง แต่แก่งนี้เปนแก่งแต่ระดูน้ำระดูนี้น้ำนิ่ง พ้นแก่งบ่งถึงวังกวาวเวลาเที่ยงครึ่ง ที่นพวกเมืองตากทำที่พักร้อนไว้รับ พวกนายร้อยเดินเรือว่าจะไปให้ถึงเกาะเกลือซึ่งทำที่พักแรมให้ก่อนค่ำไม่ได้ ด้วยกระบวรเรือใหญ่ต้องหย่อนลงแก่งผาอายนางอันเปนแก่งลงยากแต่ที่ละลำจะลงมาถึงที่พักร้อนก่อนบ่าย ๒.๐๐ ล.ท. ไม่ได้ จึงตกลงพักแรมที่วังกวาว แผนที่วันนี้แต่ผาเหล็กลงมาเทือกเขาสองฟากชักห่างออกไปในลำน้ำมีหินกองรายเปนพื้น เพราะฉนั้นจึงเปนแก่งแต่ในระดูน้ำ เวลาน้ำจวนท่วมหินรายน้ำจึงร้าย

วันที่ ๒๓

เวลาเช้าพระยาเพ็ชรพิสัยศรีสวัสดิ์กับพวกที่ลงมาส่งจากเมืองเชียงใหม่ลากลับ ออกเรือประพาสเวลาเช้า ๗.๔๕ ก.ท. ผายแก่งจุม แก่งสองแคว แก่งท่าวัด โรยแก่งอกม้า โรยแก่งผาแอก ผายแก่งผาออ ผายแก่งเสือเต้น ถึงที่พักแรมดอนเกลือเวลาเช้า ๙.๕๕ ก.ท. แดนเมืองตากต่อเมืองลำพูนทางฝั่งตวันออกตำบลสบเปาะเหนือดอนเกลือนี้เลี้ยวหนึ่ง แต่ทางฝั่งตวันตกขึ้นไปต่อแดนเชียงใหม่ที่สบต้นเหนือขึ้นไประยะทาง ๒ วัน

TUDC 08/09/2563

วันที่ ๒๔

เวลาเช้า ๗.๔๕ ก.ท. ออกเรือประพาส ตอนใต้ดอนเกลือเทือกเขาสองฟากลงมาใกล้น้ำอีก แต่เขาไม่สูงเหมือนตอนเหนือ ผายแก่งตะละน้อย แก่งฟาน แก่งกวาง แก่งตะละหลวง แก่งกิ่ววาก แก่งมะขามป้อม แก่งเข้าตอก ถึงที่พักร้อนแก่งเข้าตอกเวลา ๑๑.๒๒ ก.ท. เวลา ๑.๓๐ ล.ท. ขึ้นเรือใหญ่ล่องเรือต่อมา ผายแก่งส้มป่อยเปนแก่งสุดข้างฝ่ายใต้ ถึงที่พักแรมพระธาตุลอยเวลาบ่าย ๔.๒๐ ล.ท. เวลาเย็นขึ้นไปนมัสการพระธาตุลอย เปนพระเจดีย์ทรงลาวบุทองแดงบัดทองขนาดย่อม มีวิหารหลัง ๑ กับกำแพงบริเวณและศาลาอาศรัยหลายหลัง ยังบริบูรณ์ดี แต่เปนวัดร้าง ว่าพึ่งร้างมาได้ ๓ ปี เพราะทางฝั่งตวันออกไม่มีทำเลเพาะปลูก รายฎรจึงพากันย้ายบ้านมาอยู่ทางฝั่งตวันตก วัดก็เลยร้างไปด้วย แต่พระเจดีย์ธาตุลอยองค์นี้เปนที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ คราวน้ำท่วมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ พวกเมืองตากได้มาหมายระดับน้ำไว้กับเสาศาลา สูงกว่าลานพระเจดีย์ แต่กล่าวกันว่าน้ำไหลไปเสียทางอื่น หาเข้าไปท่วมลานพระเจดีย์ไม่ อาศรัยความนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ดังนี้ สิ่งของเครื่องพุทธบูชารักษาไว้ในวิหารเปนอันมาก เปนแต่โยมวัดลั่นกุญแจทิ้งไว้ก็ไม่มีใครกล้าลัก

วันที่ ๒๕

เวลาเช้าถ่ายรูปดอยเจ้าหลวงพุ่งจ๊ะ ถือกันว่าเปนเขาประตูเมืองเชียงใหม่ เพราะเปนเขาผาสูงอยู่ที่สุดเทือกเขาหว่างแก่งทางฝั่งตวันตก หน้าผาเขานี้มีปากถ้ำใหญ่แลเห็นอยู่ ๓ ถ้ำ ปากถ้ำทางแง่ด้านเหนือ

เรียกกันว่าประตูเชียงใหม่ ปากถ้ำทางแง่ด้านใต้เรียกกันว่าประตูสยาม ปากถ้ำทางแง่ด้านตวันตกเรียกกันว่าประตูอังวะ

เวลา ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสลำน้ำนครสวรรค์ เรือลำนี้เดิมเมื่อข้าพเจ้าล่องลงมาจากเชียงใหม่ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระยาสุขริตรักษาผู้ว่าราชการเมืองตากถึงอนิจกรรมก่อนข้าพเจ้าลงมาถึง สั่งไว้ให้ให้เรือชะล่าเก๋งซึ่งทำไว้ใช้เป็นเรือเร็วสำหรับขึ้นล่องในลำน้ำพิง ใหญ่ ลำ ๑ เล็กลำ ๑ แก่ข้าพเจ้าเป็นมฤดก เขาทำดีทั้ง ๒ ลำ จึงได้มอยเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ไว้สำหรับใช้ราชการ ลำที่มารับนี้เป็นลำใหญ่ เคยเป็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองกำแพงเพ็ชร ออกเรือล่องจากที่พักแรมตำบลธาตุลอยลงมาตอนนี้เทือกเขาสองฟากห่างออกไปจนพ้นบ้านนาลงมา เทือกเขาจึงวกลงมาตกน้ำอีกทั้งสองฝั่ง แลดูสลับซับซ้อนกันอยู่ทางข้างหน้าคล้ายกับในหว่างแก่งข้างตอนใต้ แต่ไม่มีหน้าผาชิดน้ำแลไม่มีแก่งในน้ำลงมาแวะที่ดอยแก้วทางฝั่งตวันตกว่าเป็นที่มีแก้วดำ มีรอยคนขุดเต็มไหล่เขา ให้ลองขุดดูหาได้ไม่ ล่องเรือมาแวะขึ้นดูที่ผาสามเงาทางฝั่งตวันตก เป็นหน้าผาเขาขาดอยู่ห่างตลิ่งขึ้นไปสัก ๕ เส้น ที่หน้าผานั้นเจาะเป็นช่องซุ้มคูหาเรียงกันไว้ ๓ ช่อง ตั้งพระพุทธรูปยืดทองไว้ในนั้นช่องละองค์ ว่าเป็นของนางจามเทวีสร้างไว้ ช่องพระอยู่สูงกว่าพื้นดินราวสัก ๑๐ วา ต้องขึ้นบันไดไม้ ซึ่งเขาทำพาดไว้สำหรับราษฎรขึ้นไปยืดทองและบูชาพระ ๒ ตอนจึงถึง การที่ขึ้นน่ากลัวอันตรายอยู่บ้างเอากล้องส่องดูพระพุทธรูปก็เห็นเป็นของซ่อมแปลงใหม่ไม่น่าชมก็ออก

ระอาในการที่จะขึ้นบันไดสง แต่มาหวนคิดว่า “เมื่อไรจะได้ขึ้นมาถึงนี่สักครั้งหนึ่ง” ก็พยายามขึ้นขึ้นไปจนถึง พอไปถึงก็แลเห็นหนังสือเขียนไว้ที่ซุ้มคูหาว่า “สุทธาทิพย์” “บริพัตร” “นภาพร” รู้สึกยินดีทันที เพราะถ้าไม่ขึ้นไปเมื่อกลับถึงกรุงเทพฯ ก็เห็นจะถูกขับ เวลา ๑๑.๔๐ ก.ท. ลงเรือใหญ่ล่องต่อมา ถึงที่พักแรมท่าพระธาตุเกาะตะเภาเวลา ๖.๔๕ ล.ท.

วันที่ ๒๖

เวลาเช้า ๗.๓๐ ก.ท. เดินขึ้นไปดูเมืองตากเก่าอยู่ทางฝั่งตวันตก ห่างตลิ่งประมาณ ๑๐ เส้น เมืองตั้งอยู่บนดอยเล็กลูกหนึ่ง ชั้นเดิมนั้นแม่น้ำยังไหลผ่านเชิงดอย เดี๋ยวนี้ก็ยังเปนหนองเปนแนวอยู่ตลอดหน้าดอย สัณฐานดอยดูประหลาดมีเขื่อนคูคล้ายกับป้อมแทบทุกด้าน อาจจะเปนของคนทำผสมกับดอยเดิมให้เปนที่สำหรับป้องกันข้าศึกแต่ดึกดำบรรพ์ก็เปนได้ เมืองตากเก่านี้พวกมอญเข้ามาตั้งเปนแน่ไม่มีที่สงสัย เพราะอยู่ทางฝั่งตวันตกและอยู่ตรงปากน้ำวังทางไปเมืองนครลำปางออกลำน้ำพิง เปนที่สำคัญในทางคมนาคม มีวัดและพระเจดีย์องค์หนึ่งเรียกว่าพระมหาธาตุเมืองตาก แต่ของเดิมจะเปนอย่างไรรู้ไม่ได้ ด้วยซ่อมแปลงรูปเสียแล้ว แต่เปนที่ผู้คนนับถือมาก มีพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งอยู่บนยอดดอยข้างเหนือดอยพระธาต เรียกกันว่าพระปรางค์แต่ที่จริงเปนพระเจดีย์แบบสุโขทัยเหมือนพระเจดีย์องค์กลางที่วัดเจดีย์เจ็ด

แถวเมืองศรีสัชนาลัย แลพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดกระพังเงินในเมืองสุโขทัย พระเจดีย์รูปนี้ที่วังพระธาตุเมืองกำแพงเพชรก็มีอีกองค์หนึ่ง เข้าใจว่าเปนฝีมือช่างครั้งกรุงสุโขทัยสร้างไว้ ขนาดสูงตลอดยอดประมาณ ๑๐ วา มีผู้ซ่อมแต่ซ่อมดีไม่แกรูปเดิม ลายหน้าราหูยังปรากฏอยู่ พระเจดีย์องค์นี้สร้างบนยอดดอยที่ต่ำกว่าดอยที่สร้างพระมหาธาตุ ควรเข้าใจว่าสร้างที่หลังพระมหาธาตุ ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมีเรื่องปรากฏว่าเมื่อครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ อันเปนต้นราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยนั้น ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (ตั้งอยู่ที่ด่านแม่สอดแขวงเมืองตาก) เข้ามาตีเมือง พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพมาจากเมืองสุโขทัยได้รบกัน พ่อขุนศรีอินทราทิตย์แตกทัพ พ่อขุนรามคำแหงผู้เปนราชบุตรเข้าชนช้างกับขุนสามชนมีชัยชนะ ข้าศึกจึงแตกพ่ายไป น่าสันนิษฐานว่าพระเจดีย์สุโขทัยองค์นี้จะสร้างเปนของเฉลิมพระเกียรติเรื่องชนช้างคราวนั้น แต่พระเจ้ารามคำแหงจะสร้างเองหรือจะสร้างในรัชกาลหลังมาไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้แน่

เวลาเช้า ๙.๓๐ ก.ท. กลับลงเรือประพาสล่องจากท่าหน้าเมืองตากเก่า ส่วนเรือกระบวรใหญ่ได้ล่องล่วงหน้าไปแต่ ๗.๓๐ ก.ท. แล้วตามมา ๒ ชั่วโมงทันเรือใหญ่ขึ้นเรือใหญ่ต่อมา ตอนนี้น้ำตื้นมาก มาถึงที่พักแรมเมืองตากใหม่เวลา ๖.๓๐ ล.ท. พระยารามราชภักดีผู้ว่าราชการจังหวัดกำแพงเพ็ชร กับพระยาถกลสรศิลป ผู้บังคับการตำรวจมณฑลนครสวรรค์มาคอยรับ

TUDC 08/09/2563

ห้องสมุดประชาชนจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
จังหวัดพระนคร

วันที่ ๒๗

เวลา ๗.๓๐ ก.ท. เดินตลาดเมืองตากไปตามถนนริมน้ำทางข้างเหนือจนถึงวัดพร้าว แล้วกลับทางถนนสายในมาจนเรือจำจึงกลับ เมืองตากใหม่นี้ตั้งที่บ้านระแหงทางฝั่งตวันออก จึงมักเรียกกันเปนสามัญว่าเมืองระแหง พิจารณาดูไม่เห็นมีวัตถุสถานที่เปนของโบราณแล้วลงเรือประพาสข้ามไปดูสวนมะม่วงซึ่งในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเปนที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งทัพหลวง ยังเปนที่มีหมู่บ้านอยู่เหนือปากห้วยแม่ท้อ หลวงโกษากรมการเก่าอายุได้ ๗๘ ปี บอกว่าบรรพบุรุษบอกเล่าว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเปนพระยาตากนั้นจวนอยู่ที่ตำบลสวนมะม่วงนั้น ข้อนี้ก็ชอบกล ด้วยต่อตำบลสวนมะม่วงมาข้างฟากใต้ห้วยแม่ท้อถึงเนินเขาแก้ว บนเนินนี้มีวัดเขาแก้ว มีเรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ เสด็จไปที่วัดเขาแก้ว แล้วตรัสถามสมภารถึงเรื่องได้ทรงเสี่ยงทายแต่ครั้งยังเปนพระยาตาก น่าจะไม่อยู่ห่างไกลกับจวนเดิมวันนี้ได้เลยขึ้นไปดูวัดเขาแก้วด้วย เปนวัดขนาดย่อมมีโบสถ์กับวิหาร แต่สร้างเปนวัดหลวงด้วยทำใบเสมาคู่ สังเกตแบบอย่างที่สร้างเปนสมัยอยุธยาตอนปลาย เห็นว่าบางทีจะมีวัดเดิม แต่สิ่งซึ่งปรากฏอยู่เปนของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างเมื่อเสวยราชย์แล้วเปนแน่ ขณะเมื่อไปดูวัดเขาแก้วได้ความต่อไป ว่าทางปลายเนินเขาแก้วข้างใต้ยังมีวัดโบราณอีกหลายวัด จึงลงเรือจากบ้านสวนมะม่วงมาขึ้นที่หัวหินใต้เพื่อจะไปดูวัดโบราณเหล่านั้น ไปพบของสำคัญในทางโบราณคดีซึ่ง

ไม่มีในหนังสือหรือมีใครเคยบอกเล่าประหลาดนักหนา คือที่บนเนินบน
เขาแก้วตอนข้างใต้นั้นมีวัดและพระเจดีย์โบราณอีก ๔ แห่ง วัดซึ่งอยู่
ข้างใต้ที่สุดมีพระอุโบสถใบเสมาสองชั้น เปนวัดหลวงอีกวัด ๑ สังเกต
ลวดลายที่ยังเหลือเปนฝีมือกรุงเก่า แต่สิ่งสำคัญนั้นที่กำแพงแก้ว
ด้านข้างในทำช่องสำหรับตามประทีปเหมือนอย่างที่พระราชวังลพบุรีรายรอบ เปนอันรู้ได้โดยไม่มีสงสัย ว่าเปนวัดของสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้าง และลงเนื้อเห็นต่อไปได้อีกชั้นหนึ่ง ว่าคงสร้างเมื่อคราวเสด็จไปตีได้เมืองเชียงใหม่ เพราะฉนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเอาอย่างไปสร้างวัดเขาแก้วในคราวเมื่อตีเมืองเชียงใหม่ได้อย่างเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์ ยังมีของประหลาดต่อไปบนเนินนั้นอีกแห่ง ๑ มีวิหารน้อยอยู่หน้าแล้วถึงฐานตั้งพระเจดีย์เคียงกัน ๒ องค์ เปนฝีมือครั้งกรุงเก่า และฐานมีช่องสำหรับตามประทีปรอบ เปนพยานว่าเปนของสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ และที่ทำเปนพระเจดีย์คู่น่าสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะมีพระเจดีย์คู่สร้างไว้แต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อได้เมืองเชียงใหม่ ชรอยจะชำรุดทรุดโทรมสมเด็จพระนารายณ์ทรงบูรณะ ต่อนั้นไปอีกแห่ง ๑ มีพระเจดีย์ใหญ่ฐานสี่เหลี่ยมองค์ ๑ แต่พระเจดีย์พังเสียแล้ว น่าเดาว่าเดิมเปนของสมเด็จพระชัยราชาธิราชสร้างครั้งได้เมืองเชียงใหม่ จึงเลยเปนเยี่ยงอย่างสร้างกันในรัชกาลหลังต่อมา มีครบทุกรัชกาลที่ได้เมืองเชียงใหม่กลับมาเปนของไทย มีวัดโบราณอยู่ต่อลงไปทางเชิงเนินอีกวัด ๑ เห็นจะเปนวัดจีนสร้าง ด้วยพบอิฐจารึกตัวอักษรจีนแผ่น ๑ แปลได้ความว่าสร้างเมื่อศักราชดังนี้ได้

TUDC 08/09/2563

๕๔ ปีตรงกับ พ.ศ. ๒๒๕๘ ต่อลงไปที่ตรงเนินเขาแก้วนิมิตรอยตั้งเป็นค่าย พวกชาวเมืองว่าค่ายพม่าได้เข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองตากทัพ ๑ รัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๔ ตวันออกที่วัดชัยอีกค่าย ๑ ที่ ๒ และบางทีจะย้ายเมืองข้ามไปตั้งทางฝั่งตวันออกในคราวนั้นเอง อย่างเดียวกับเมืองราชบุรี.

เมื่อศักใหญ่คราวลาดหญ้าในพวกชาวเมืองว่ายังมีค่ายไทยทางฝั่งเห็นจะเป็นค่ายคราวมาตั้งขัดตาทัพในรัชกาลเมืองตากจะได้ย้ายจากเมืองตากเก่าลงมาตั้งที่บ้านระแหงแต่เมื่อใด และย้ายลงมาด้วยเหตุใด ยังไม่พบอธิบายบอกไว้ในที่อื่น เมื่อได้มาตรวจดูคราวนี้แล้ว เห็นพอจะสันนิษฐานได้ คือย้ายลงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้นเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ด้วยปรากฏว่าจวนของพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาตากอยู่ที่บ้านระแหง แต่ยังมีของโบราณเก่ากว่านั้นอยู่ที่บ้านระแหง รู้ได้แน่ว่าตั้งเมืองมาแต่ก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ฯ จึงน่าสันนิษฐานว่าเห็นจะย้ายเมืองลงมาตั้งที่บ้านระแหงในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อเป็นประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดี เพราะเหตุที่ทางคมนาคมกับเมืองมอญมาลงตรงท่าบ้านระแหงนี้เป็นใกล้กว่าที่อื่น จนทุกวันนี้พวกคนค้าขายไปมากับเมืองมอญขึ้นลงที่ท่าระแหง เมืองตากเก่าตั้งเหนือขึ้นไปไม่เหมาะแก่การคมนาคมกับเมืองมอญจึงย้ายลงมา แต่เดิมมาตั้งทางฝั่งตวันตกเห็นจะย้ายเมืองมาฝั่งตวันออกเมื่อรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทรดังกล่าวมาแล้ว

เวลา ๑๑.๐๐ ก.ท. ลงเรือใหญ่ต่อมา วันนี้น้ำตื้นทางเรือผิดเคือง เต็มที จะไปถึงที่พักแรมซึ่งกะไว้ที่ตำบลปากยมไม่ได้ ถึงที่พักร้อนตำบลบ้านโตงเตงเวลาบ่าย ๕.๓๐ ล.ท. จึงพักแรมที่นั้น

วันที่ ๒๙

เวลาเช้า ๗.๔๐ ก.ท. ออกเรือ ทางน้ำยังผิดเคือง เวลา ๑๑.๓๐ ก.ท. ถึงที่พักแรมบ้านปากยมซึ่งกะว่าจะแรมวันก่อน แวะกินกลางวันแล้วลงเรือประพาสต่อมา ถึงวังเจ้าเข้าเขตร์เมืองกำแพงเพ็ชร แวะที่ศาลเจ้าอยู่ริมน้ำทางฝั่งตวันตก ที่วังเจ้านี้เปนที่เลื่องลือว่ามีจรเข้ใหญ่ตัวหนึ่ง เปนจรเข้ของเจ้า นับว่าไม่กลัวแต่ไม่ทำอันตรายคน หมายว่าจะได้ดูจรเข้ใหญ่ตัวนั้น ลงมาถึงวังเจ้าเปนเวลาบ่ายพ้นเวลาจรเข้ขึ้นตากแดดเสียแล้ว เขาชี้ให้ดูแต่ชายตลิ่งตรงที่จรเข้เคยขึ้นตากแดดในเวลาเช้า แวะขึ้นไปดูศาลเจ้า เห็นปลูกเปนศาลไม้ไว้ ๓ หลัง ชำรุดซุดโทรมจวนจะพัง เมื่อขากลับจะลงเรือพระยาพจนปริชาเปนคนปากไวท้าเจ้าว่า “ถ้าศักดิ์สิทธิ์จริง ขอให้จรเข้ขึ้นมาให้เห็น” พอขาดคำจรเข้ก็ลอยขึ้นให้เห็นที่ตรงเรือ เปนจรเข้ขนาดหัวยาวสักศอกเศษ ลอยอยู่สัก ๕ นาทีจึงได้จม ได้ดูด้วยกันหมดรวมเรือสัก ๖ ลำ ต้องบอกเรียงรายกันปฏิสังขรณ์ศาลเจ้าเปนการตอบแทนที่ได้ดูจรเข้ เวลาบ่าย ๒.๐๐ ล.ท. ออกเรือจากวังเจ้า ตอนนี้น้ำค่อยคล่อง มาถึงบ้านเกาะลูกช้างเวลาบ่าย ๕.๐๐ ล.ท. มีท่าจอดเรือและปรำ ผู้ใหญ่บ้านตั้งทำไว้รับ พระยาพิชัยชาญฤทธิ์มาคอยอยู่ ว่าที่ตรงนี้ทางฝั่งตวันออกมีเชิงเทินแลวัดเก่าอยู่ที่ดอนห่างแม่น้ำสัก ๑๒ เส้น ผู้ใหญ่ตุ้ยนำทาง

ขึ้นไปถึงทดอน มีคูเปนทางน้ำเก่า แล้วมีเชิงเทินดินเดินข้ามเชิงเทิน
แล้วตัดขึ้นทางเหนือพบเหมืองไขน้ำเข้านา ๒ สาย เดินทางขึ้นเหนือ
สัก ๑๕ เส้น พบโคกมีอิฐอยู่ในนั้น พระยาพิชัยชาญฤทธิ์ได้มาขุด
พบอิฐแท่ง ๑ ผู้ใหญ่ตุ้ยบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่บอกมาว่าที่ตรงนี้เรียกว่าเมือง
พงชังชา ข้างหลังเข้าไปมีที่นา พิเคราะห์เห็นว่าจะเปนที่บ้านเก่า
ซึ่งบางทีอาจจะเรียกว่าเมือง แต่ไม่มีปราการเชิงเทิน ที่มียาวตาม
แนวตลิ่งเห็นจะเปนคันกันน้ำอย่างใช้ที่บ้านปากบ่องแขวงเมืองลำพูนอยู่
จนทุกวันนี้ ของก่อสร้างไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่บนแผ่นดิน ขุดพบของ
ก่ออิฐอยู่ใต้แผ่นดิน ทำนองจะเปนวัดหรือพระเจดีย์มีหลายแห่งล้วน
อยู่บนโคก ได้แท่งดินเผาเปนลายยันเข้าใจว่าเปนชุมพระเจดีย์แท่ง ๑
เครื่องชุมดินเผาเช่นนี้ สันนิษฐานว่าก่อนสมัยชั้นบนด้วยลายปูน เห็น
จะเปนของเก่ามาก ดูแล้วกลับเดินทางลัดลงหาดทรายได้ข้างเหนือ
ลงเรือประพาสล่องตามเรือใหญ่มาถึงที่พักร้อนตำบลบ้านคลองเมือง ซึ่ง
ต้องเอาเปนที่พักแรม เพราะเหตุที่เคลื่อนระยะมาดังกล่าวแล้ว มาถึง
เวลาเกือบ ๗.๐๐ ล.ท.

วันที่ ๑ มีนาคม

เกิดความสงสัยด้วยเรื่องชื่อตำบลที่เรียกว่าคลองเมือง ว่าจะเรียก
ด้วยเหตุใด และคลองเมืองนั้นอยู่ทางฝั่งตวันตก ได้ถามพวกชาวบ้าน
ว่ามีเมืองอยู่ตรงนั้น เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จึงลงเรือประพาสล่องล่วงหน้าเรือ
ใหญ่มาขึ้นที่หมู่บ้าน ให้พวกรายฎรนำทาง ไปพบเมืองเก่าตั้งอยู่บน
เนินเขา เอาคลองเมืองเปนคูด้านเหนือ รายฎรบอกว่าเปนคูด้าน

ตวันตกด้วยอิกด้านหนึ่ง ทางด้านใต้มีรอยดินพูนเปนแนวเทินสองสาย เลี้ยวมาตกที่ต่ำด้านตวันออก ที่ในเมืองมีเศษหม้อไหถ้วยชามสังคโลก เรี่ยรายอยู่หลายแห่ง พบวัดหรือพระเจดีย์ซึ่งหักพังเสียแล้ว มีแต่แลงก้อนใหญ่เรียรายอยู่แห่ง ๑ ถามถึงชื่อเมืองรายฎรว่าไม่มีใครได้บอกไว้ เรียกกันมาแต่ว่าเมือง และว่าแต่ก่อนพวกชาวบ้านเคยขุดถ้วยชามและเครื่องทองเหลืองทองขาวได้ในเมืองนั้นบ้าง แต่ไม่มีเวลาจะสืบหา ลงเรือใหญ่ล่องมาเวลาเที่ยงครึ่ง ถึงตำบลท่าไม้ ซึ่งกำหนดจะเปนที่พักแรมเมื่อคืนนี้ หยุดพักกินกลางวันแล้ว บ่าย ๑.๓๐ ล.ท. ล่องเรือต่อมา เวลา ๖.๐๐ ล.ท. มาถึงที่พักร้อนตำบลบ้านไร่ ซึ่งต้องเอาเปนที่พักแรมโดยเหตุที่เคลื่อนระยะมาเสียแต่วันก่อนแล้ว

วันที่ ๒

เวลา ๗.๒๐ ก.ท. ลงเรือประพาสล่องมา เวลา ๙.๐๐ ก.ท. ถึงวัดมหาธาตุ ที่ปากคลองสวนหมาก เยื้องเมืองกำแพงเพ็ชรข้ามทางฝั่งตวันตก แวะขึ้นนมัสการพระมหาธาตุ แล้วไปดูทำเลเมืองเก่า ซึ่งเข้าใจว่าที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมืองชากังราว เปนเมืองพวกมอญมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ครั้นมาถึงสมัยพระร่วงกรุงสุโขทัยเปลี่ยนชื่อเรียกว่าเมืองนครชุม ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ส่วนตัวเมืองยังมีคูและแนวเชิงเทินเมืองด้านใต้ตั้งแต่แม่น้ำไปทางตวันตกแล้วเลี้ยวไปทางเหนือจนถึงคลองสวนหมาก ของเดิมคงจะเอาคลองสวนหมากเปนคูเมืองด้านเหนือ แต่นานมาทั้งสายน้ำในแม่น้ำและสายน้ำในคลองสวนหมากกัดตลิ่งตอนมุมเมืองด้าน

ตวันออกเฉียงเหนือพังลงน้ำไป พวกชาวบ้านบอกว่าวัดวาของเก่าพัง
ลงน้ำไปเสียมากแล้ว ทุกวันนี้น้ำก็ยังกัดตลิ่งเข้าไปทางพระธาตุทุกปี
พิเคราะห์ดูน่าจะจริงดังว่า พระมหาธาตุควรจะอยู่ในเมืองลึกห่างตลิ่ง
เดี๋ยวนี้ไปอยู่ที่มุมปากคลองสวนหมากต่อแม่น้ำ

ออกจากวัดมหาธาตุไปดูพระเจดีย์องค์ ๑ ชาวบ้านเรียกว่าปรางค์
ทุ่งเศรษฐี อยู่กลางทุ่งข้างนอกเมืองด้านตวันตกเฉียงใต้ เปน
พระเจดีย์แบบสโขทัย สงสัก ๑๕ วา มีวิหารอยู่ทางด้านตวันออกล้วน
ก่อด้วยอิฐทั้งนั้น แล้วไปดูวัดเก่าอีกแห่ง ๑ ชาวบ้านเรียกว่าวัดพิกุล
มีเสาศิลาแลงสี่เหลี่ยมริมกเปนระเนียด และมีแผ่นศิลาแลงถากมุม
วางเรียงเปนทับหลัง มีวิหารใหญ่ยกพื้นสูงรูปสี่เหลี่ยมมีมุขเปนทำนอง
เทวาลัยก่อด้วยอิฐ บนฐานแลงของเดิมทำเปนวิหารตั้งพระพุทธรูป
ปูนขนาดหน้าตักสัก ๘ ศอก หันหน้าวิหารกลับมาทางตวันออก หลัง
วิหารมีโคก เดิมจะเปนอะไรรู้ไม่ได้ และมีซุ้มเจดีย์รายข้างโคกนั้น
แต่ประตูระเนียดแลงออกทางด้านหลังวิหารนอกประตูออกไปทางขวามือ
มีศาลาโถงก่อด้วยศิลาแลงหลังหนึ่ง เห็นว่าที่นี่เดิมเห็นจะเปนเทวาลัย
มาก่อแปลงเปนวัดต่อชั้นหลัง ออกจากนั้นไปดูที่อีกแห่ง ๑ ชาวบ้าน
เรียกกันว่าเมืองเศรษฐี แต่ก่อนได้เคยไปดูครั้ง ๑ เห็นว่าเปนแต่
กำแพง คราวนี้เขาถางหมดจดจึงเห็นชัดว่าเปนป้อมก่อด้วยแลงล้วน
เปนกำแพงใบเสมามีเชิงเทินสูงสัก ๘ ศอก หนา ๖ ศอก ที่ตรงมุม
มีป้อมยื่นออกไปทั้งสี่มุม วัดยาวตลอดเห็นจะได้ด้านละสัก ๒ เส้น

แต่ประหลาดอยู่ที่ด้านตวันตกเฉียงใต้ไม่มีกำแพงอยู่ด้านหนึ่ง พวกชาวบ้านบอกว่าเปนของทำสำเร็จแต่ ๓ ด้าน ค้างอยู่ด้านหนึ่ง พิเคราะห์ดูไม่เห็นสม จึงให้ลองขุดดินดูก็พบแนวกำแพงด้านใต้มีตลอดด้าน เปนรอยรอทึ่งเสียแล้วปรายรายจนเสมอแผ่นดิน แต่ข้อมปราการที่ยังเหลืออยู่สามด้านยังอยู่ดี สันนิษฐานว่าเห็นจะเปนด้วยถูกบังคับให้รอข้อมนั้นในเวลาแพ้สงครามคราวใดคราวหนึ่ง นามที่เรียกว่ากำแพงเพ็ชร น่าเรียกข้อมนี้ยิ่งกว่ากำแพงเมืองทางฝั่งตวันออก เพราะก่อด้วยศิลาแลงล้วนขึ้นไปแต่แผ่นดิน กำแพงเมืองกำแพงเพ็ชรเปนแต่ก่อใบเสมาด้วยศิลาแลงบนเชิงเทินดินหน่อยหนึ่งเท่านั้น

กลับมาแวะที่วัดมหาธาตุ ถามพระครูถึงเรื่องศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทย (คือศิลาจารึกที่ ๓) ซึ่งอยู่ในหอพระสมุด ฯ ทราบว่าได้ไปจากเมืองกำแพงเพ็ชร แต่ยังไม่ทราบว่าเดิมทีเดียวอยู่ที่ไหน ได้ความจากพระครูชัดเจนว่าศิลาจารึกแผ่นนั้น เดิมอยู่ที่วัดมหาธาตุนี้เอง ตั้งอยู่ที่มุขเด็จวิหารหลวง ภายหลังผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชรเอาไปรักษาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงส่งลงไปกรุงเทพ ฯ พระครูได้พาไปดูฐานที่ตั้งศิลาจารึกแผ่นนั้น ยังอยู่ที่มุขเด็จ เปนศิลาแลงแท่งใหญ่เจาะกลางเปนช่องฉะเพาะฝั่งโคนศิลาจารึก พิเคราะห์ดูช่องพอได้กับขนาดศิลาจารึก เพราะฉนั้นเปนรู้แน่ว่าศิลาจารึกแผ่นนั้นพระมหาธรรมราชาลิไทยทำไว้ที่วัดนี้ และเมืองนี้ครั้งสมัยกรุงสุโขทัยเรียกชื่อว่าเมืองนครชมไม่มีที่สงสัย วิหารหลวงหลังนั้นเปนวิหาร ๙ ห้องก่อด้วยแลง มีกำแพงแก้วก่อด้วยแลงแท่งใหญ่ พระครูบอกว่าเดิมกำแพง

ชำรุดหักพัง ก้อนศิลาแลงกองเกลื่อนกลาดอยู่ เมื่อซ่อมพระธาตุผู้ซ่อมเอาช้างลากก้อนแลงเหล่านั้นลงไปทิ้งน้ำทำเขื่อนกันน้ำเซาะ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ องค์พระธาตุนั้นพระครูบอกว่าฐานล่างเปนศิลาแลง ส่วนพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐอย่างแบบพระเจดีย์สุโขทัย ๓ องค์ อยู่กลางตรงศูนย์พระวิหารองค์ ๑ ต่อมาทางตวันออกองค์ ๑ ทางตวันตกองค์ ๑ อยู่บนฐานเดียวกัน อยู่มามีพม่าพ่อค้าไม้คนหนึ่งเรียกกันว่าพญาตะกาขออนุญาตปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ ครั้นได้รับอนุญาตมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว พม่าคนนั้นศรัทธาทำพระเจดีย์ใหม่ให้ใหญ่กว่าเดิม จึงรื้อพระเจดีย์เดิมเสียทั้ง ๓ องค์ เมื่อรื้อนั้นได้พบพระบรมธาตุในพระเจดีย์องค์กลางใส่ภาชนะทำเปนรูปสำเภาบรรจุไว้ มีพระธาตุ ๙ องค์พระครูได้ทันเห็น แล้วจึงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์ใหม่ ซึ่งพม่าผู้ศรัทธานั้นสร้างตามแบบพระเจดีย์พม่า ก็ไม่เห็นเข้าเมืองห้ามปราม พระมหาธาตุเมืองกำแพงเพ็ชรจึงกลายเปนรูปพระเจดีย์พม่าอยู่จนบัดนี้

ออกจากวัดมหาธาตุเวลา ๑๑. ๓๐ ก.ท. ล่องเรือมาถึงที่พักแรมหน้าเมืองกำแพงเพ็ชร์พอเวลาจวนเที่ยง พระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์คอยรับณที่นี้ แต่เดิมได้กะว่าจะค้างเมืองกำแพงเพ็ชร์ ๒ คืน แต่เพราะเรือติดต้องเสียเวลามาเสียวันหนึ่ง และได้บอกกำหนดจะถึงกรุงเทพ ฯ ไปทางโทรเลขเสียแล้วแต่เมื่อถึงเมืองตาก จึงจะค้างอยู่แต่คืนเดียว ต้องตัดการดูโบราณสถานต่าง ๆ ที่เมืองกำแพงเพ็ชร์เสียบ้าง ที่จริงก็ได้เคยมาเมืองกำแพงเพ็ชรถึง ๕ ครั้งทั้งเที่ยวนี้

โบราณวัตถุทางฝั่งตวันออกได้เคยดูและเคยถ่ายรูปแต่ก่อนแล้วโดยมาก เมืองกำแพงเพ็ชรมีปัญหาในทางโบราณคดีประหลาดอย่าง ๑ ที่ในจารึกสุโขทัยไม่ปรากฏเรียกชื่อว่าเมืองกำแพงเพ็ชรเลย จารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็ไม่กล่าวถึง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยที่วัดมหาธาตุก็เรียกว่าเมืองนครชุม แต่ว่าในหนังสือเก่าทางกรุงศรีอยุธยา แม้ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทองอันตรงกับรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย (มีอยู่ในบานแพนกกฎหมายในลักษณะลักพาบท ๑) เรียกว่าเมืองชากังราว "เมืองกำแพงเพ็ชร" เปนค่กัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ตีเมืองเหนือ ก็ว่า "เสด็จไปตีเมืองชากังราว" ดังนี้ ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุ เมืองตรงนี้มี ๒ เมือง เมืองเก่าอยู่ฝั่งตวันตกตรงปากคลองสวนหมาก ซึ่งได้พรรณนามาแล้ว สันนิษฐานว่าเดิมจะเรียกว่าเมืองชากังราว เปลี่ยนชื่อเปนเมืองนครชุมเมื่อราชวงศพระร่วงครองกรุงสุโขทัย เมืองใหม่อยู่ทางฝั่งตวันออกให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพ็ชร แต่สร้างภายหลังรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงไม่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยประสงค์จะกล่าวถึงแต่เจดียสถานในวัดมหาธาตุที่อยู่ในเมืองทางฝั่งตวันตก จึงไม่กล่าวถึงเมืองกำแพงเพ็ชร ซึ่งมีหลักฐานเชื่อได้ว่าสร้างในรัชกาลนั้น เมืองกำแพงเพ็ชรสร้างบนที่มีลำน้ำทั้งเก่าและใหม่เปนคู ทำปราการด้วยศิลาแลงบนเชิงเทิน คงเห็นว่าเปนเขื่อนขันธ์มั่นคง จึงให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพ็ชร มีศักดินับเปนราชธานีอันหนึ่ง หรือเปนเมืองซึ่งลูกหลวงครอง จึงมีพระราชวัง

ปรากฏอยู่ โบราณสถานที่เมืองกำแพงเพ็ชรทางฝั่งตวันออกมีอยู่ ๒ ตำบล คือในเมืองตำบล ๑ ที่อรัญญิกนอกเมืองทางด้านตวันออกห่างเมืองไป สัก ๑๐ เส้นอิกตำบล ๑ กระบวรการก่อสร้างครั้งราชวงศพระร่วง ดูเหมือนเหล่าวัดที่อรัญญิกเมืองกำแพงเพ็ชรนี้ผมจะดีกว่าที่ไหน ๆ หมด แม้ที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัยก็สู้ไม่ได้ แต่มาคราวนี้ไม่มีเวลาพอจึงมิได้ไปชม

เวลาบ่าย ๔. ๐๐ ล.ท. ไปในเมือง แวะสถานพระอิศวรก่อนแล้วไปดูเหล่าวัดหลวง วัดหลวงที่ในเมืองกำแพงเพ็ชรนี้ผิดกว่าที่อื่น ๆ อย่างประหลาดพึงพิจรณาเห็นในคราวนี้อย่างหนึ่ง คือ ที่สร้างเปนหมู่ละ ๔ วัดหรือ ๕ วัด ล้วนมีพระอุโบสถพัทธสีมาต่างกัน แต่อยู่ติดต่อในบริเวณระเนียดศิลาแลงล้อมรอบเปนอันเดียวกัน วัดหมู่ที่กล่าวมาล้วนอยู่ริมพระราชวังด้านตวันตกมีแต่ถนนคั่นกลาง ไม่เห็นมีที่สร้างกุฎีสงฆ์ เหตุใดจึงสร้างเปนหลายวัดติดต่ออยู่ในบริเวณอันเดียวกันเช่นนี้น่าพิศวงนัก ลองคิดคาดเหต เห็นมีแต่ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ พระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายพระองค์ ๑ สร้างไว้วัด ๑ แล้วพระองค์อื่นทรงศรัทธาสร้างต่อออกไป ถือกันเปนธรรมเนียมจนตลอดราชวงศพระร่วง หรือมิฉะนั้นอิกอย่าง ๑ สร้างโดยมีเหตุการณ์ดังเช่นมีข้าศึกมาติ ถ้ารักษาเมืองไว้ได้ครั้ง ๑ ก็ขยายวัดอย่างแก้สินบนครั้ง ๑ เนื่องด้วยถือความสัตย์อธิษฐานตั้งฉะเพาะท้องที่ตรงนั้น จึงสร้างวัดหลายวัดไว้ในบริเวณอันเดียวกัน เมืองสวรรคโลกก็ดี เมืองสุโขทัยก็ดี กรุงศรีอยุธยาก็ดี วัดหลายวัดอยู่ในบริเวณอันเดียวกันเช่นนี้ไม่เห็นมี ออกจากวัดไปที่ศาลพระเสื้อเมืองและหลักเมือง แล้วกลับมา

บางทีผู้อ่านหนังสือระยะทางซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จะรู้สึกว่าเรื่องยกพร่อง ด้วยไม่ได้กล่าวพรรณนาถึงโบราณวัตถุในเมืองกำแพงเพ็ชรและที่อรัญญิกทางฝั่งตวันออก จึงได้คัดพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงซึ่งได้ทรงพรรณนาไว้เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองกำแพงเพ็ชรในพ.ศ. ๒๔๔๙ อันปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สองมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ ให้เปนประโยชน์แก่ผู้อ่าน

พระราชนิพนธ์

วันที่ ๒๓ (สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙)

แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทั้งฝน ถ่ายรูปทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งน้ำชั้นบน ขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแลงและที่ว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตวันตก หน้าประตูนี้เปนทางลึกลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคู แล้วจึงขึ้นเมือง ๆ ตั้งอยู่ในที่ดอนน้ำไม่ท่วม เลียบไปตามทางริมกำแพงซึ่งเขาว่าได้ตัดถนนแล้วรอบเมืองเมืองนี้ไม่ได้ทำเปนเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่าด้านเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้านสกัดทิศใต้ ๑๒ เส้น สกัดข้างเหนือ ๖ เส้นรูปสอย ใช้พูนดินเปนเชิงเทิน คิดทั้งท้องคูข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแลง ใบเสมาเปนรูปเสมาหยักแต่ใหญ่อ้วนเหลืออยู่น้อย ตามประตูน่าจะเปนป้อมทุกแห่ง แต่ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูดั้น ประตูหลังยังคงมีป้อมก่อด้วยแลงปรากฏ ป้อมนั้นเปนลับแลอยู่ปากคูข้างนอก ตรวจว่าจะชักเข้ามาติดกำแพง

TUDC 08/09/2563

อย่างเมืองนครศรีธรรมราช หรืออินเดียก็ไม่มีร่องรอย แต่เปนเมือง
อย่างมั่นคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่าย
เหนือ ซึ่งเปนที่ตั้งวัดใหญ่ ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว(๑) อยู่ข้าง
เหนือวังอยู่ใต้ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งท่อนตั้งมีทับหลังสูง
สัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆย่าน
ของวัด สิ่งที่ก่อสร้างภายในเปนแลงเปนพื้นเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐ
ภายหลัง หย่อมต้นเปนฐานทักษิณอันเดียวยาว จะเปนพระเจดีย์
เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเปนมณฑป ตอนข้างหน้าเปน
วิหารใหญ่ ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ที่กรุงเก่า เห็น
จะเอาอย่างไปจากนี้ เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ)
เอาอย่างไปจากวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ต่อมามีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระ
เจดีย์กลม ลอม ฟาง อยู่ หลัง วิหาร อีกหน่อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเปน
ชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเปนซุ้มคูหารอบ
มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เปนคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียว
กับพระโพโรพุโธ ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่คเนยังไม่ได้ว่า
จะเปนท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์บัวคว่ำบัวหงาย
ที่รับปากระฆังเปนบัวหลังเบี้ยสลับกลีบกันงามเข้าทีมาก บัลลังก์มีซุ้ม
ยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอดซึ่งกรมหลวงนริศร์
สงสัยว่าจะเปนทวย ถัดขึ้นไปปล้องไฉนแต่ยอดด้วน ประมาณว่าจะ
สูงราว๑๕ วา ต่อนั้นไปเปนวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วย

---

๑ สันนิฐานตามเรื่องรัตนพิมพวงศ

แลงแต่ยืนปูนเปนรูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นชัดได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่าง
โบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้าแน่แล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้ง
ชั้นนอกเพียงเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึง
สวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีก
ชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้นคาดเข็มขัด แต่หมวกจะเปน
อย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดู
เหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืนคล้ายเทวรูปแต่ยังเห็นไม่ชัด ในวิหารโถงนี้มีพระ
นอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานชุกะชีรอบ ที่หน้ากระดาน
แลที่บัลลังก์ พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ทำเปนซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติด
กันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระ
เจดีย์เติมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเติมภายหลังเพราะเบียดเสียด
กันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัด
พระศรีสรรเพ็ชญ์กรุงเก่านั้นอีก ในระหว่างพระเจดีย์แลวิหารโถงนี้
มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน
กลางถลำลงไปหน่อยหนึ่ง บางทีจะสร้างแทรกเติมขึ้น พ้นจากหมู่
วิหารโถงนี้เปนวิหารใหญ่อีกหย่อมหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระ
หน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ แลมีที่วัดเขญจมบพิตรหลายองค์นั้น เดิม
ไม่ได้กล่าวกันว่าเปนพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่าพระหน้าตา
เช่นนี้เปนพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกหย่อมหนึ่งมีกำแพงคั่นเขา
เรียกต่างชื่อไปว่าเปนวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะไม่มีถนนคั่น
ชำรุดทรุดโทรมมากไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมู่ต้นนั้นเขา

TUDC 08/09/2563

ก็เรียกเปนวัดอื่นต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรางค์
แต่ที่จริงเห็นจะเปนวัดเดียวกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็
จะสร้างเติม ๆ ออกไปเปนวัด ยาวเลื้อยเหมือน อย่าง วัดหน้า พระธาตุเมือง
ลพบุรีที่จะมีพระเจดีย์แล วิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด
ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าจะเรียกตามลพบุรีก็เปนวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะ
เรียก ตาม กรุงเก่า ก็เปน วัด พระศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งยอม รับว่า จะ เรียก วัด
พระแก้วก็ได้นั้น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่าพระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้
ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้เปนแน่ ออกจากวัด
ไปที่หลักเมืองซึ่งอยู่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง ๆ นี้
มีแนวเชิงเทินดินต่ำ ๆ รอบ ไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลย เห็นจะใช้
ระเนียดไม้เช่นเมืองพม่าเขายังใช้อยู่ ยาว๖ เส้น กว้าง ๕ เส้น ไว้ชาน
ในระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควร พอการพิทักษ์รักษาแลบริษัท
บริวารจะอยู่ ชั้นในขุดคูรอบคงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนน
เดินเข้า ๓ ด้าน เว้นด้าน ๑ ดูภูมิฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิษณุโลก
ในกลางวังมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่ง ไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเปน
เรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาแลปรำที่พักในที่นี้ มีรายฎรมาประชุม
อยู่เปนอันมาก ภรรยาข้าราชการแลผู้ดีในเมืองนี้ทำสำรับมาเลี้ยง
หลายสิบสำรับ หน้าพลับพลาทำเปนรูปเต่า รูปช้างเผือก โผล่จากดิน
รูปเสือแลรูปงูอยู่ที่ต้นไม้ ริมพลับพลา เปนความคิดนายอำเภอบ้านพราน

กระต่ายทำ ได้กินของเล้ยงแลถ่ายรูปคนงามเมือง กำแพงเพ็ชร(๑)
ซึ่งได้ สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงรายฎรที่มา
นั่งอยู่ทั้งหมู่หน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณ สัณฐานดีกว่า
เมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้า
หมากคอยแจกเล้ยง คือหวิดบุตรหลวงพิพิธอภัย อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จัก
นั่งโปสต์ถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปฉะเพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อ
ประคองลูกหลวงพิพิธอภัยเหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รัวลูกพระพลอายุ ๑๗
พิงลูกพระยารามรณรงค์อายุ ๑๖ อาหารที่เล้ยงเปนกับเข้าอย่างเก่า ๆ
พอกินได้ ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแวะถ่ายรูปที่วัดอีก
หน่อยหนึ่งแล้วจึงไปเทวสถาน เขาเรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเปน
สถานเดียวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือคงจะเปน
ปรางค์ แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกะชื่อันเดียวกัน ที่นี่
ซึ่งฝรั่งได้มาลักรูปพระอิศวรแต่ไปตามกลับมาได้(๒) ยังคงเหลืออยู่
บัดนี้ แต่พระอมาแลพระนารายณ์ซึ่งเอาศีรษะไปเสียแล้ว แลทวรป
เล็กน้อย ผมือดินันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น ได้เห็นบ่อกรุ ๒ บ่อ
แต่ดินตันไปเสียแล้ว ที่เขาว่ายังดีอยู่ก็มี บ่อกรุรายทั่วไปในเมือง
มีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลงไปอีก กลับย่าย ๓ โมง เวลาเย็นพยุจัดฝนตกไม่

---

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่แลผู้คน ไปถ่ายถึงที่เมืองไหน จึงหาคนงามในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมามักมีผู้พอใจขอสู่ด้วยเหตุนี้

(๒) รูปพระอิศวรหล่อด้วยทองสำริดมีจาริกที่ฐาน เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

TUDC 08/09/2563

สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไป ล้างยางกอกได้ ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเปน ด้วยน้ำยาไม่ถูกกัน หรือจะชื้นจะรั่ว ประการใด นึกเสียดายเมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมือง กำแพงเพ็ชรอีก จึงได้ จัดการโอมเอาห้องอาบน้ำเปนห้องล้างรูปทนล้างเอาในวันนี้. ประดักประเดิดมาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือยางกอกซ้ำเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔

วันนี้ขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตวันตกแต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้างอย่างก่อด้วยอิฐกำมะลอ ๒—๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูด้านซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้ เดินเลียบตามในกำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยว เข้าวัดที่เรียกไว้ว่า วัดพระแก้ว เมื่อวานนี้นั้นเปนสุดทางที่ได้ ไป แล้วจึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเปนทิศตวันตกอยู่นั่นเอง มีย่อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เปนย่อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับย่อมอื่น ๆ ผมวิชาเยนทร ใกล้ย่อมนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่นี้ไปมีกำแพงที่ยังดีอยู่หลายตอน เปนอันได้รูปว่า ก่อแลงเสมอขึ้นเปนเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องปืนใต้เสมา ๆ นั้นคล้ายอย่างอินเดีย เสียมปลายแต่ไม่หยักเม็ด ย่อมมุมตวันตกต่อกับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มกุฎราชกุมาร[๑] คเน

---

(๑) คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปประพาศ เมื่อ พ ศ ๒๔๕๒

ว่าจะเปนประตูไชย แต่เห็นจะไม่ถูก เพราะไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่คนนั้นคนโดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตวันออกเริ่มต้นเปนประตูผีออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงย่อมซึ่งพระวิเชียร(๑)ให้ชื่อไว้ว่าย่อมเพ็ชร เพราะเปนด้านเหนือ เขาถือว่าเปนย่อมสำคัญ ขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลกอะไร เปนย่อม ๓ เหลี่ยมชุดเดียวกันกับย่อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจึงถึงประตูเขาเรียกไว้ว่าสพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูไชย เพราะเปนทางไปแลมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้นก็เปนประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพนียดลพบุรี ลงไปลึกจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเปนที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลางซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ถนัดว่าเปนย่อมประจำประตูอย่างประตูดั้นแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นย่อมนั้นจึงขึ้นถนน ขุดดินเปนร่อง ๒ ข้าง ขึ้นพูนเปนถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลิ่ว เรียกว่า "ถนนพระร่วง" ถนนพระร่วงชนิดนี้มีในระหว่างสโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ๆ ไปสุโขทัย แต่ขาดเปนห้วงเปนตอน เชื่อแน่ได้ว่าเปนถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นดูเปนที่ลุ่มต่ำลงไปจนถึงเปนน้ำเปนโคลน แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพ้นเปนแลงทั้งสิ้น ที่เปนแลงแลเห็นเปน

---

(๑) พระวิเชียรปราการ (ฉาย) ผู้ว่าราชการเมือง ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยา ฯ อยู่มาป่วยเจ็บโปรด ฯ ให้เปนพระยาชัยนฤนาถ ย้ายมาว่าราชการเมืองชัยนาท เดิมตรงเมืองกำแพงเพ็ชรเปนดงไม้ใหญ่รกทึบ พระวิเชียรคนนี้ เดิมเปนนายอำเภอเมืองสรรค์ ตั้งแต่ขึ้นไปเปนผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร พยายามถางอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ถึงเปนที่เสด็จประพาสได้

TUDC 08/09/2563

แห่ง ๆ ก็มี ที่ปันปนทรายแดงไปก็มี พอขนที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัด
(อรัญญิก) เปนวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อทั้งนั้น ด้วยเปนวัดทิ้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ ศอกเศษ หน้ากว้างคืบเศษหรือศอก ๑ หนา ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเปนระเนียดมีกรอยแลงเหลี่ยมลอกมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเปนเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่ง ที่จะทำภายหลังวัดอื่น การข้างในจึงไม่มีสลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัตร ลักษณะวัดสุทัศน วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็ดด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเปนช่องลูกฟักเสาเปนแปดเหลี่ยมตัดแลงเปนแปดเหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมุขตั้งทักษิณชั้นล่างจนผนังแลเสาใช้แลงอย่างเดียวไม่มีอิฐปน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนอย่างกรุงเก่า เหตุที่เขารวยแลง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเปน อย่างไรไม่มี สักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไปจึงมีก้อนกลางต่าง ๆ กันชั้นหลังก็ยักไปต่าง ๆ กัน บางที่มีแต่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โทรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบื้องเห็นจะมากคู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเปนวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้องข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศแล วิหารพระสัฐารถ วัดสระเกศ แต่ใหญ่มาก เสาใช้แลงท่อนเดียวเปนเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้อง

ข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ชิ้นหลังเปนพระเจดีย์ฐาน๘เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ้งามมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนนเมืองย่างกุ้งได้ ยังดีไม่ซวดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเปนแลงแข็งไม่ต้องทำราก ชั่วแต่ยอดหักแต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้าพระเจดีย์นี้มีที่บูชา เปนศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่ทูลกระหม่อมไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิแลมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เปนวัดใหญ่มากแต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเปนสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลายวัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า แต่ไม่มีเวลาจะแวะดู ทางที่ไปเปนป่าไม้พลวงเปนพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขาตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสพานข้ามคู เสาล้วนแต่ศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลยนอกจากพระเศียร พระเล็ก ๆ น้อย ๆ ชิ้นกลางเห็นจะเปนวิหารยอดจัตุรมุขแต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเปนพระเดิน มุขหลังเปนพระยืน มุขซ้ายเปนพระนอน มุขขวาเปนพระนั่ง ที่มุมยังเปนรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เปนพระยืนด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเปนพระกำแพง ไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโลกนาถวัดพระเชตพนแต่ประเปรียวกว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่าวัดพระยืนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไปพลาง

TUDC 08/09/2563

กว่าจะมีชื่ออันดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดพระเชตุพน บางที
เขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน
กลางเปนรูปไม้สิบสอง จะเปนเจดีย์หรือปรางค์อันใดพังเสียหรือไม่แล้ว
ด้านหลังก็เปนวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์
ที่เปนฐานเดียวกันหลาย ๆ องค์บ้างองค์เดียวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัด
หน้าพระธาตุลพบุรีแลวัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเปนวัด
อื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้บริบูรณ์มากกว่าวัดอื่น
ซึ่มประตใหญ่น้อยก็ยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ ๔ เหลี่ยมกว้างยาวลึก
ประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแลงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอย
ก่อเลย มีห้องฝาแลงกั้นสำหรับพระสรงน้ำ คงจะใช้ โพงคันชั่ง
น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ใช้ได้อยู่จนบัดนี้,,(๑)

วันที่ ๓ มีนาคม

เวลาเช้าพระยาประสาทกับนายร้อยตำรวจโทพร้อมเมืองตาก ซึ่ง
ได้ลงมาส่งลากลับ เวลา ๗. ๓๐ ก.ท. ล่องเรือต่อมา พักกินกลางวัน
ที่วังพระธาตุ ที่นี่เปนระยะเหมาะชอบกล ใครผ่านไปมาเปนต้องแวะ
มีพระเจดีย์แบบสุโขทัยสร้างไว้แต่โบราณองค์ ๑ ที่ใกล้ฝั่งริมวังลึกจึงได้
เรียกกันว่าวังพระธาตุ พระเจดีย์องค์นั้นพังไปเสียครึ่งองค์ ได้นิกเสียดาย
เกรงจะโค่น ตั้งแต่มาเห็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้บอกกรมการ
และชาวบ้านให้เขาคิดนิมนต์พระมาอยู่ จะได้เปนหัวหน้าทำการปฏิสังขรณ์

---

(๑) หมดพระราชนิพนธ์เพียงนี้ ฯ

TUDC 08/09/2563

เขาก็ขวนขวายตามที่ขอร้อง มาคราวหลังเห็นมีพระมาปลูกกุฎีตั้งเปน
วัดอยู่ ครั้นมาคราวนี้เห็นกลับร้างไปอีก ได้ถามได้ความว่าพระที่มาอยู่
ทนความไข้ไม่ไหว รายฎรก็อยากให้มีพระมาอยู่ได้พยายามกัน
หลายครั้ง พระอยู่ได้น้อยหนึ่งก็ต้องเลิกไป ที่วังพระธาตุอยู่ข้างใต้
ไม่ห่างเมืองไตรตรึงศ์ซึ่งเปนเมืองโบราณ มีกำแพงและวัดวาสรางไว้
หลายอย่าง เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสก็ได้เสด็จเข้า
ไปทอดพระเนตร ครานี้เขาบอกว่าเขาได้ถางวัดในเมืองไตรตรึงศ์ไว้ให้
ดูวัด ๑ จึงเดินไประยะทางราว ๒๐ เส้น วัดนี้เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวงเสด็จ ด้วยเหตุใดหาทราบไม่ หาได้ถางไม่ ไปถางวัดเล็กอีกแห่ง๑
ถวายทอดพระเนตร วัดที่ถางใหม่นี้เปนวัดใหญ่ แลเปนวัดหลวงมี
พระเจดีย์ใหญ่แบบสุโขทัย ประมาณเมื่อยริบูรณ์จะสูงสัก ๑๕ วา ผิดกับ
องค์อื่นที่มีมุขสูงทางด้านตวันออก เปนที่ตั้งพระพุทธรูปและมีบันไดขึ้นไป
ที่มุขอย่างพระปรางค์ มีเจดีย์รายรอบเจดีย์ใหญ่สามด้าน นับได้ ๑๕ องค์
ทางด้านตวันออกเปนพระอุโบสถก่อเสาศิลาแลง วัตถุนอกนั้นก่อด้วยอิฐ
ทั้งนั้น แต่เปนอิฐขนาดใหญ่ ล่องเรือจากวังพระธาตุมาถึงที่พักแรม
บ้านโคนเวลาบ่าย ๔. ๓๐. ล.ท. ที่บ้านโคนนี้มีเมืองโบราณอยู่ทางฝั่ง
ตวันออก เดินจากหมู่บ้านไปสัก ๑๐ เส้น กล่าวกันว่าเปนเมืองที่
ตาแสนปมยิดาพระเจ้าอู่ทองสร้าง ด้วยอำนาจกลองของพระอินทร เรื่องนี้
หามีหลักฐานไม่ ที่มีหลักฐานนั้นเมืองที่บ้านโคนนี้ เดิมเรียกว่า
เมืองคณฑี มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง และใน
หนังสือจามเทวีวงศ ได้เคยขึ้นไปดูแต่มาเที่ยวก่อนแล้ว เที่ยวนี้จึง

มิได้ไป ที่วัดบ้านโคนมีพระพุทธรูปโบราณอยู่มาก ดูเหมือนจะมีผู้เก็บมารวบรวมรักษาไว้แต่เก่าก่อน เมื่อมาคราว พ.ศ. ๒๔๕๙ พบพระลีลางามองค์ ๑ แต่หักเปน ๓ ท่อนจึงได้มอยเงินให้ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชรปฏิสังขรณ์ ประดิษฐานไว้ที่วัดบ้านโคนนี้ เขาทำสำเร็จตามประสงค์ วันนี้จึงได้มีการสวดมนต์ฉลองพระพุทธรูปลีลาที่ได้ปฏิสังขรณ์ไว้นั้น

วันที่ ๔ มีนาคม

เช้าเลี้ยงพระแล้วออกเรือเวลา ๘.๐๐ ก.ท. มาพักกินกลางวันที่ท่าพุทรา ตอนนี้น้ำขัดมาก แล้วล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมปากคลองขลุงตรงที่ว่าการอำเภอขาณุ ถึงเวลา ๔.๓๐ ล.ท. ด้วยน้ำตอนนี้คล่องกว่าตอนเช้า

วันที่ ๕ มีนาคม

เวลา ๗.๔๕ ก.ท. ออกเรือ เวลาเที่ยง ๔๕ นาทีถึงที่พักร้อนบ้านแม่ลาด เทศาพาคนผมแดงซึ่งเรียกกันว่าพวกหัวแดงมาพบ ๒ คน (มาถึงเมืองขาณุที่ไรได้เคยเรียกหัวแดงมาดูทุกคราว) คราวนี้ได้ถามนางคำผู้เปนมารดาถึงพงศาวดารพวกหัวแดง ชี้แจงว่าได้ทราบความจากบิดามารดาว่าปู่ทวดชื่อขุนไชย มาแต่เมืองเพ็ชบูรณ เปนคนหัวแดงเดิมคนเดียว ขุนไชยมาได้ภรรยาที่บ้านแสนตอ มีลูกหัวแดงตามบิดาทั้งนั้น จึงเปนต้นวงศสกุลของพวกหัวแดงที่มีในเมืองขาณุสืบมา ประเพณีของพวกหัวแดงไม่แต่งงานกันเอง ชายหัวแดงไปได้หญิงหัวดำเปน

ภรรยามีลูกมักหัวดำตามมารดา ชายหัวดำมาได้หญิงหัวแดงเปน ภรรยา ลูกมักหัวแดงตามมารดา นางคาเองสามหัวดำ มีลูก ๖ คน หัวดำคนเดียวเปนหัวแดง ๕ คน พวกหัวแดงเดียวนี้มีอยู่ที่บ้านแม่ลาดน้ ครัวหนึ่งที่บ้านหลวง ๒ ครัว ที่บ้านแสนตอดูเหมือนมี ๒ ครัว ล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมตำบลแสนตอเวลา ๕.๒๐ ล.ท. ที่นี่เปนที่ตั้งเมืองขาณุแต่เดิม เปนเมืองตั้งในรัชกาลที่ ๕ ได้ความจากภรรยาพระวรลักษณบราภิรมย์ว่าเคยมีเจ้าเมือง ๓ คน ลงของพระวรลักษณคน ๑ บิดาของพระวรลักษณคน ๑ แล้วถึงตัวพระวรลักษณ ๆ พึ่งถึงแก่กรรมมาได้ ๒ ปี แต่ออกเปนกิตติมศักดิ์ช้านาน เวลาค่ำมีราษฎรมาหา ได้ความจากราษฎรว่า ที่ตำบลแสนตอนี้เปนที่นาดีแห่ง ๑ เลยถามถึงเมืองโบราณ ได้ความว่ามีวัดร้างอยู่ทางฝั่งตวันตกในที่ตำบลหนึ่งหลายวัด ระยะทางห่างฝั่งขึ้นไปประมาณ ๖๐ เส้น ไม่มีเวลาพอจะไปดูได้ จึงสั่งพระยารามราชภักดีไว้ว่าขากลับขึ้นมาให้แวะไปตรวจดูสักที จะเปนเมืองโบราณหรือมิใช่

วันที่ ๖ มีนาคม

เวลา ๗.๓๐ ก.ท.ออกเรือ ล่องลำน้ำพิงตอนนี้ สังเกตดูมีอะไรชอบกลอยู่อย่างหนึ่ง ตั้งแต่เข้าแดนเมืองกำแพงเพ็ชรทางเหนือที่ต่อวังเจ้า ดูเปนป่าไม้สูงทั้งสองฟากลำน้ำตลอดลงมา พอพ้นเขตรกำแพงเพ็ชรเข้าแขวงเมืองนครสวรรค์ ดงไม้ใหญ่ก็หมดเปนป่าต่ำต่อมา มาถึงที่พักร้อนบ้านแดน แขวงจังหวัดนครสวรรค์ หยุดพักกินกลางวันแล้ว เวลา ๒.๐๐ ล.ท.ล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมอำเภอบรรพต

พิสัย เวลา ๕.๐๐ ล.ท. มาถึงที่พักแรมหาดส้มเสี้ยว อันเปนที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัย เวลา ๕.๐๐ ล.ท. ได้สืบหาที่ตำบลไทรย้อย อันมีชื่อในพระราชพงศาวดารเปนที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขับช้างแห่ง ๑ เหมือนอย่างตำบลหูกวางอันอยู่ใต้ตำบลหาดส้มเสี้ยวนี้ ได้ความว่ามีแต่เรียกว่าตำบลท่าต้นไทร อยู่ทางฝั่งตวันตกใกล้บ้านแดนที่ได้พักร้อนมาแล้ว จะเปนแห่งเดียวกับที่เรียกว่าตำบลไทรย้อยหรืออย่างไรรู้ไม่ได้แน่.

วันที่ ๗ มีนาคม

เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาส ออกเรือมาแวะเยี่ยมพระครูเฮงที่วัดเขาดิน แล้วมาพักร้อนที่วัดบ้านแก่ง วัดนี้มีพระยาทศิลาสุโขทัยฝีมือทำก็เห็นจะครั้งสุโขทัย แต่มิใช่ชั้นเอกมีอยู่รอย ๑ ทำมณฑปไว้ให้คนบูชา รอเรือใหญ่อยู่ถึงสองชั่วโมงครึ่ง ด้วยระยะทางตอนนี้น้ำตื้นมาก จนบ่าย ๒.๓๐ ล.ท. เรือใหญ่จึงมาถึง.

เดิมกะว่าจะไปขึ้นเขากบที่เหนือปากน้ำโพธิ์ ดูรอยพระพุทธบาทและศิลาจารึกของพระเจ้าธรรมราชาลิไทย ซึ่งพึ่งค้นพบใหม่ แต่ประมาณเวลาเห็นจะถึงก่อนค่ำไม่ได้ จึงสั่งให้เขาส่งศิลาจารึกซึ่งได้ความว่ามีอยู่ ๒ หลักลงมาที่ปากน้ำโพธิ์ ด้วยได้ความว่าคนต่อยหักเสียข้างแล้วจะเอาไว้ที่นั่นต่อไปเห็นจะเปนอันตราย เอามารักษาไว้หอพระสมุด ฯ ดีกว่า พักผ่อนสามส่วนนาฬิกา แล้วลงเรือล่องต่อมา น้ำตื้นต่อมาอีกต้องเข็นเรือลำบาก เวลาค่ำ ๔.๓๐ จึงมาถึงที่พักแรมหน้าสถานี

ปากน้ำโพธิ์ซึ่งเทศาเอาแพมาจอดไว้ให้เปนที่พัก พวกจีนเจ้าภาษีนาย
อากรขึ้นไปเลี้ยงเครื่องดื่มที่วัดบ้านแก่ง แล้วมาเลี้ยงเกาเหลาเปน
อาหารเวลาค่ำที่ปากน้ำโพธิ์อีกเวลา ๑ กินกันเหลือเฟือ ให้ขนของขึ้นรถ
ในเวลากลางคืน เรือแม่ปะลำใหญ่ที่เจ้าเชียงใหม่ให้มาส่งจะกลับขึ้น
ไปในระดูแล้งนี้ไม่ได้ ได้จัดการฝากพระยาถกล ๆ ผู้บังคับการตำรวจ
ภูธรไว้ ให้ค่าโดยสารรถไฟแก่พวกผีพาย ๙ คนเปนบำเหน็จให้กลับ
ขึ้นไปบ้านเสียก่อน เขารับว่าเดือน ๖ จะล่องแพมาเอาเรือกลับขึ้นไป
แต่เรือลำอื่น ๆ นั้นไม่ใหญ่โตเท่าเรือเจ้าเชียงใหม่พอจะกลับขึ้นไปได้ ใน
แล้งนี้.

ที่ปากน้ำโพธิ์ข้างหลังตลาดทางฝั่งตวันตกมีเมืองโบราณ ยังมี
แนวกำแพงเมืองและวัดเก่าปรากฏอยู่ เมืองนี้เห็นจะเปนเมืองเก่ามาก
มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง, หนังสือเรื่องจามเทวีวงศ
และหนังสือพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเดจพระนครินทราชาธิราช
เรียกว่าเมืองพระบาง เคยไปดูแล้ว เที่ยวนี้จึงมิได้ คิดว่าจะไป,

วันที่ ๘ มีนาคม

เวลา ๗. ๒๐ ก.ท. ขึ้นรถไฟออกจากปากน้ำโพธิ์มาถึงสถานีบ้านพาชี
พบพระยาโบราณ ๆ กับคุณหญิงหาของกินกลางวันขึ้นไปคอยรับขึ้นรถไฟ
มาด้วยกันจนถึงสถานีอยุธยา วันนี้รถไฟมาช้าด้วยติดรับทหารในการ
ซ้อมรบ ต้องหยุดรถร่ำไป รถไฟมาถึงกรุงเทพ ๆ ต่อเวลา ๔. ๐๐ ล.ท.
มีคนไปรับที่สถานีมาก นอกจากลูก ๆ กับพนักงานหอพระสมุด ๆ

TUDC 08/09/2563

ทั้งหมด มีเจ้าพระยายมราช พระยาราชนกูล ตลอดจนพวกโหร
พราหมณ์ กรมหลวงสมรรัตน ฯ ก็เสด็จกลับออกมาคอยรับอยู่ที่บ้านใน
วันนี้ รวมเวลาที่ไปมณฑลภาคพายัพครานี้ ๔๕ วัน เกินที่กำหนด
เดิม ๕ วัน เพราะเหตุที่น้ำแห้งจึงช้ากว่าที่ได้กะไว้.

ห้องสมุดวัดบวรนิเวศวิหาร
จ.พระนคร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ตำบลถนนราชบพิธ จังหวัดพระนคร
วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

TUDC 08/09/2563